

הילכות הגוף וארגון החברה:

תהליך הציויליזציה של נורברט אליאס

גדי אלגזי*

שנת 1939 לא היתה שנה טובה במיוחד לפרסם בה ספר חשוב. אך למהגר היהודי-גרמני, נורברט אליאס, לא היתה ברירה. שנה קודם לכן מסר לדפוס בברסלאו, עיר מולדתו, את ספרו תהליך הציויליזציה: חיבור כבן 800 עמודים, עליו עמל בשנים הקודמות.¹ יריעות הדפוס המוכנות של הספר, שנדפסו בגרמניה, הועברו ממש ברגע האחרון לשווייץ; אביו שילם את ההוצאות. מלונדון, בה מצא אליאס מקלט לאחר שנמלט ב-1933 מגרמניה, דאג אליאס לפירסומו בהוצאת-ספרים, שייסד גולה פוליטי בבזל. המו"ל ישב וכיסה במו ידיו את המלים Printed in Germany בטוש שחור בכל עותק ועותק ששלח, כדי שהספר – שלא יכול היה לצאת לאור בגרמניה הנאצית – לא ייפסל מראש על-ידי מתנגדיה. כמה ביקורות התפרסמו בעיתונות המדעית, אך הספר נשכח מלב עד מהרה. מלחמת-העולם השניה פרצה.²

האם עשן הקרב כיסה אותו? כמה חיבורים חשובים, שהתפרסמו ערב פרוץ הקרבות, ידעו גורל אחר. באותה שנה ממש התפרסם למשל חלקו הראשון של ספרו של ההיסטוריון הצרפתי ממוצא יהודי, מארק בלוך (Marc Bloch), החברה הפיאודלית; בלוך יסיים את חייו כלוחם רזיסטאנס מול כיתת יורים ליד ליון.³ ולהבדיל אלף אלפי הבדלות: ב-1939 התפרסם בוונה ספרו רב-ההשפעה של אוטו ברונו, היסטוריון אוסטרי נאצי, נחלה ושררה.⁴ יש מן המשותף לשלושת הספרים הללו: כל אחד מהם חורג מהיקפו של חיבור היסטורי רגיל, עוסק במאות שנים ומציע תפיסה מקיפה של ההיסטוריה האירופית הטרומ-מודרנית; כל אחד מתווה בדרכו דרך

* נוסח מורחב ומעובד של המאמר המקורי שהופיע בזמנים 70 (2000).

¹ לרשותנו עתה מהדורה מדעית חדשה: Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation: Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen* [=Gesammelte Schriften, vol. 3] (Frankfurt am Main, 1997). תרגום אנגלי: *The Civilizing Process*, trans. Edmund Jephcott (New York, 1994). רוב הספריות הציוניות מחזיקות במהדורה הקודמת, שנדפסה בשנת 1969 על בסיס המדורה המקורית (1936-1939), ולכן יצויינו בהפניות מספרי העמודים במהדורה זו (1969) ובמהדורה החדשה (1997).

² על נסיבות הוצאתו לאור של הספר, ראו דבריו של אליאס עצמו: Norbert Elias, "Biographisches Interview von Arend-Jan Heerma van Voss und Abram van Stolck (1984)," in: *Autobiographisches und Interviews*, ed. Hans-Peter Waldhoff & Michael Fischer [=Gesammelte Schriften, vol. 17] (Frankfurt am Main, 2005), pp. 189-275, 248-258. Fritz Karger, "Fata libelli," in: *Human Figurations: Essays for Norbert Elias*, ed. Peter Gleichmann, Johan Goudsblom, Hermann Korte, Hermann Korte, *Über Norbert Elias: Das Werden eines Menschenwissenschaftlers* (Frankfurt am Main, 1988; 2nd edition: Leverkusen, 1997).
³ Marc Bloch, *La société féodale* (Paris, 1939-1940); נוסח עברי: מארק בלוך, החברה הפיאודלית, תרגום: אורה גרינגרד (ירושלים, 1988).

⁴ Otto Brunner, *Land und Herrschaft: Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter*, 5th edition (Darmstadt, 1965). תרגום אנגלי: *Land and Lordship: Structures of Governance in Medieval Austria*, trans. by Howard Kaminsky & James Van Horn Melton (Philadelphia, 1992).

תיאורטית ובדק מתודולוגיות חדשות, החל בסמנטיקה ההיסטורית וכלה בהיסטוריה של הרגשות. יש להם אפילו תמות משותפות, שהבולטת שבהן היא אולי האלימות והשלכותיה החברתיות. אך לכל אחד מן הספרים נודע גורל שונה. בלוח הפך לגיבור המייסד של חבורת כתב-העת אנאל (*Annales*), וספרו זכה להכרה נמשכת כיצירת מופת. לאחר תקופת צינון קצרה עם תום מלחמת העולם, שיכתב ברונר קלות את ספרו שלו, סילק ממנו ביטויים ש"רוח הזמן" דבקה בהם, ופירסם את נוסחו המעודכן בעיצומה של המלחמה הקרה. הספר המטוהר זכה לקנוניזציה מהירה בהיסטוריוגרפיה הגרמנית שלאחר המלחמה.⁵ בניגוד לברונר, אליאס היה מהגר יהודי-גרמני, שהוריו ניספו בשואה. ובניגוד לבלוך, הוא לא הפך לגיבורה של חבורה מגובשת, שעמדה לשנות את פני המחקר ההיסטורי לאחר מלחמת-העולם. בבריטניה, בה מצא אליאס מקלט, התקשו סוציולוגים לרדת לסוף דעתו. ספרו תהליך הציויליזציה התפרסם מבחינתם ב'עולם של אתמול', זה שמלפני המלחמה, ובשפה הגרמנית. בשעה שסוציולוגים נטו להתמקד בחברות ההווה וזנחו את הסוציולוגיה ההיסטורית, עניינו של אליאס בתהליך היסטורי ארוך-טווח מיקם אותו באורח בלתי-מובן בקרבת ההיסטוריונים. בידודו החריף עוד יותר, משום שהתנגד בעקשנות לפרדיגמה הפונקציונליסטית ששלטה בכיפה, בלא שיתפח אל מבקריה המרקסיסטיים. ואם לא די בכך: מי יקשיב ויעשה מאמץ להבין את דבריו של מהגר, שרק בשנת 1954, בגיל 57, קיבל – לראשונה בחייו – משרת מרצה זוטר באוניברסיטה אנגלית לא-יוקרתית? אליאס ניסה כל ימיו לכתוב בפשטות ונמנע במידת האפשר מלטבוע מונחים חדשים. הקושי להבין את דבריו נבע לפיכך לא רק מזרות הפרספקטיבה שייצג, אלא ממעמדו השולי. מי כאליאס, תלמידו של קארל מאנהיים, איש הסוציולוגיה של הידע, ייטיב להבין זאת?⁶

ב-1969 יצאה לאור בברלין מהדורה גרמנית מחודשת של תהליך הציויליזציה. תוך עשר שנים הופיעו תרגומים לצרפתית (1973–1975), לאנגלית (1978–1982), לפולנית (1980) ולאיטלקית (1982). סוציולוגים, היסטוריונים ופסיכולוגים קשרו לו מייד כתרים כחיבור קלאסי שנתגלה באיחור. ספריו האחרים התפרסמו בזה אחר זה, ואליאס הוזמן להרצות בכל מקום על עבודתו. כך החלה הקריירה של נורברט אליאס לאחר פרישתו. עם המעבר המהיר מן השוליים למרכז, מהתעלמות כללית להכרה רחבה, עמדה עבודתו המחקרית של אליאס בפני סכנה חדשה, זו של קנוניזציה קטלנית. חסידים מושבעים החלו להציג את מסקנותיו הזמניות של חיבור שנכתב בשנות השלושים כאמת עדכנית בלתי-מעורערת; נגדם מיהרו להתייצב יריבים בנפש, שהכריזו, כי המלך הוא עירום – ובכל מקרה אינו מכוסה כיאה וכיאות בהערות-שוליים. בקרב 'אנשים תרבותיים' מן המעמד הבינוני הפך 'תהליך הציויליזציה' לביטוי שגור, משאלה מחקרית קשה לפיתרון למרכיב באידאולוגיה של היום-יום: האם לא היה זה אליאס שהוכיח, כי ב'תהליך הציויליזציה' הפכנו כולנו 'מתורבתים'? אם מחבר קלאסי הוא זה שמצטטים אותו בלי לקרוא אותו, אין ספק, כי אליאס הפך לכוזה.

שלושים וחמש שנים לאחר הופעתו המחודשת של תהליך הציויליזציה, לא תורגם עדיין דבר מכתביו של אליאס לעברית.⁷ השורות הבאות נועדו להציג את עבודתו העיקרית לקורא העברי, כדי לפתוח את הדרך להתמודדות ביקורתית ויצירתית עם האתגר הגלום בה.

⁵ ראו: Gadi Algazi, "Otto Brunner: 'Konkrete Ordnung' und Sprache der Zeit", in: *Geschichte als Legitimationswissenschaft, 1918-1945*, ed. Peter Schöttler (Frankfurt am Main, 1997; 2nd edition, 1999), pp. 166-203.

⁶ ראו: John Goudsblom, "Aufnahme und Kritik der Arbeiten von Norbert Elias in England, Deutschland, den Niederlanden und Frankreich," in: *Materialien zu Norbert Elias' Zivilisationstheorie*, ed. Peter Gleichmann, Johan Goudsblom, Hermann Korte (Frankfurt am Main, 1979), pp. 17-100; Dieter Claessens, "Rezeptionsprobleme des Eliasschen Werkes in den 50er und 60er Jahren," in: *Norbert Elias und die Menschenwissenschaften*, ed. Karl-Siegbert Rehberg (Frankfurt am Main, 1996), pp. 137-149.

⁷ כמה קטעים קצרים פורסמו בגליון כתב-העת זמנים, שבו התפרסם נוסחו הראשון של מאמר זה: זמנים 70 (2000), עמ' 84-89. ראוי לתשומת לב מיוחדת מאמרו של פטר באומן, שהוכן במיוחד עבור הגליון: "סכין, מזלג וזמנים מודרניים: על תיאוריית הציויליזציה של נורברט אליאס", עמ' 90-95.

המבנה החברתי והארגון הנפשי

השאלה העקרונית, שתחת רישומה התעצבו מדעי האדם באירופה במאה התשע-עשרה, היא פשוטה: איך נעשינו כמות שאנחנו? כיצד התהווה העולם המודרני? בניסיונות השונים להשיב עליה, ניתן להבחין באופן גס בשתי גישות משלימות. האחת מנסה לברר, כיצד נוצרו המיבנים המיוחדים למודרנה – הקפיטליזם המתועש, המדינה הלאומית, המדע הנסיוני וכיו"ב. המשימה העיקרית היא להסביר את התמורה המיבנית במערכות היחסים החברתיים; זוהי השאלה אותה ביקש קרל מרקס לברר בקפיטל. מנקודת-מבט זו, האנשים נתפסים כמגלמים את היחסים החברתיים; הם לובשים דמויות שונות כפונקציה של מערכות היחסים, שבהן הם מוצאים את עצמם. הגישה האחרת מתמקדת בשאלה המשלימה: כיצד נוצרו האנשים, שיכולים לגלם בהצלחה יחסית את היחסים החברתיים הללו, לפעול בעולם המיוחד במינו, שהתהווה במהלך המאה התשע-עשרה באירופה המערבית ובשלוחותיה שברחבי העולם? האם היו תמיד בנמצא? ואם לא – כיצד התעצבו? זוהי השאלה העקרונית, עמה ניסה להתמודד מקס ובר (Max Weber) באתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם (1904).⁸ זוהי גם שאלתו העקרונית של נורברט אליאס.

כרבים לפניו, מדגיש אליאס, כי החברה המערבית המודרנית מבוססת על חלוקת עבודה מורכבת, על דיפרנציאציה פונקציונלית חסרת תקדים. היחידים הפועלים בה מוצאים עצמם תלויים במידה מכרעת בפעילותם של אנשים רבים אחרים, שאותם אינם מכירים ואפשר שלעולם לא יפגשו בהם פנים-אל-פנים. פעולותיהם משולבות ומשורגות זו בזו לבלי הפרד.⁹ הם קשורים זה בזה ב"שרשראות תלות הדדית" ארוכות-טווח, בלי שיוכלו לפקח ישירות זה על התנהגותו של זה. מכאן הצורך בפיקוח פנימי מצידו של כל אחד מן המשתתפים, שישלים – אם לא יחליף – את הפיקוח החברתי החיצוני. התוצאה היא מיכלול חברתי רגיש להפרעות, שפעולתו מצריכה יציבות וסדירות; הוא מחייב ניטרול מרבי של תנודות בלתי-צפויות והתפרצויות רגשיות חריגות מצידן של הנפשות הפועלות. מכאן גוזר אליאס את מאפייני 'האדם המודרני' – השחקן הבודד, המסוגל לתפקד במערכת כזו: התנהגות סדירה, שליטה עצמית מתמדת ויכולת צפייה לטווח רחוק, הנחוצות כדי להעריך את השלכותיה של כל פעולה במסגרת שרשראות תלות הדדית ארוכות.

אליאס מניח, שאנשים כאלה לא היו מאז ומעולם בנמצא. הם התעצבו במסגרת תמורה היסטורית ארוכת-טווח בת מאות שנים; זהו הדבר שהוא קורא לו 'תהליך הציביליזציה'. אליאס מבקש לשחזר אותו – בלי להניח מראש, כי הוא 'תכלית' ההיסטוריה או פרי 'תוכנית' כלשהי.¹⁰ אי-אפשר להסביר תהליך ארוך-טווח כזה, שבמהלכו עוברים כל משתתפיו תמורה מרחיקת-לכת, בעזרת מערך רעיונות או אמונות, או באמצעות פעולתה המאורגנת של קבוצה כלשהי, כיוון שהוא חורג מטווח הפעולה של כל מוסד מוכר – הן מבחינת טווח הזמן שבו מדובר והן מבחינת עומק השינוי שהתרחש. "המסורת היהודו-נוצרית" או הכנסייה אינן באות לפיכך בחשבון. כיצד יש להסביר תהליך כזה, שאי-אפשר להניח, שמישהו מן המשתתפים בו יכול היה לכוון אותו או לתכנן אותו? אליאס מציע לתהליך ההיסטורי הסבר חברתי מובהק, במובן זה שהוא מבוסס לא על כוונותיהם של יחידים אלא על המירקם החברתי, שנוצר והשתנה מבלי-משים כתוצאה מהשתרגות פעולותיהם זו בזו.¹¹ לדפוס הסבר כזה הוא

⁸ ראו: Max Weber, *Die protestantische Ethik und der "Geist" des Kapitalismus*, ed. Klaus Lichtblau, & Johannes (Weinheim, 2000); תרגום עברי: מקס ובר, האתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם, תרגום: ברוך מודן (תל-אביב, 1984).

⁹ 'השתרגות' (Verflechtung) היא מונח מפתח בעבודתו של אליאס; לא תמיד אפשר היה לעשות בה שימוש בתרגום, ולעתים נאלצתי להחליף אותה במונח 'אינטגרציה', שמבחינות מסוימות עלול להטעות. אין הכוונה בשום פנים ל'אינטגרציה נורמטיבית', או להסכמה חברתית. אליאס עומד על כך, שמאבקים חברתיים קושרים בני-אדם זה לזה ממש כמו הסכמה ושיתוף-פעולה. ראו: אליאס, תהליך הציביליזציה (1939/1969), כרך 2, עמ' 120 = (1997), כרך 2, עמ' 129; Norbert Elias & Eric Dunning, "Dynamics of Group Sports with Special Reference to Football" (1966), in: *Quest for Excitement: Sport and Leisure in the Civilizing Process* (Oxford, 1986), pp. 191-204, esp. pp. 194-197.

¹⁰ אליאס, תהליך הציביליזציה (1939/1969), כרך 2, עמ' 312-313 = (1997), כרך 2, עמ' 323-324.

¹¹ אליאס, תהליך הציביליזציה (1939/1969), כרך 2, עמ' 221 = (1997), כרך 2, עמ' 229.

קורא הסבר סוציולוגי; לו מוקדש החלק השני של ספרו תהליך הציויליזציה. התמורה במיבנה היחסים החברתיים מחוללת מצידה תמורה במיבנה הנפשי של האנשים. להוכחתה מוקדש חלקו הראשון של הספר.

מבט טלסקופי בשינוי מיקרוסקופי

רוב העבודות המציגות מודל של תמורה היסטורית ארוכת טווח נחשדות – לעתים קרובות בצדק – כסוג של היסטוריוסופיה המתחזה למחקר היסטורי. אליאס בוחר לעסוק בתמורה שמן המאה השתים-עשרה ועד המאה התשע-עשרה מתוך שיקול מתודולוגי מובהק. הנחת המוצא שלו היא, כי יש תמורות היסטוריות, שאי-אפשר להבחין בהן אלא בטווח הזמן הארוך. ממש כשם שחמשים שנה לאחר מכן יראו היסטוריונים כג'ובני לוי, כי יש תהליכים היסטוריים שרק המיקרוסקופ יפה להם, משום שהם נעלמים מן העין או אפילו נראים במהופך כאשר אין מתבוננים בהם מקרוב, בהגדלה מרבית¹² – כן טוען אליאס, כי השינויים המיקרוסקופיים והמכריעים בסטנדרט ההתנהגות או במיבנה הנפש נעלמים מן העין, כאשר מתמקדים בהווה או כאשר מצמצמים את המחקר ההיסטורי לטווחי הזמן המקובלים בו. רק בטווח הזמן הארוך, זה של מאות שנים, מתחווה לעין התבנית החבויה בתופעות הפזורות.

איך ניתן להראות שינוי ארוך-טווח במערך הדחפים ובארגון הנפשי? איזה גוף של עדויות אפשר לבנות כדי לעשות זאת? הקושי אינו רק באיתור התעודות, שניתן לפרש אותן כעדות לתמורה במיבנה הנפשי, אלא גם בהימנעות משרירותיות ומעגליות בבחירתן. הנטייה לבחור באותן עדויות, המאשרות את ההנחות המוקדמות, תוך התעלמות מעדויות סותרות, תהיה חזקה במיוחד כאשר מדובר במרכיב מרכזי כל כך בתדמיתם העצמית של אנשים 'בני תרבות' כמו התהליך, שבו הפכו ל'אנשים תרבותיים'. אוטוביוגרפיות למשל, או יומנים הן עדויות כאלה, לא רק משום שמדובר בטקסטים יוצאי דופן, ההולכים ומתפשטים רק למן המאה השש-עשרה, אלא משום שהם תוצאתו של תהליך פיתוח יכולת ההתבוננות העצמית – ואינן מאפשרות לאתר את התהליך עצמו, שבו צמחה יכולת זו.

אליאס בונה את מושג הציויליזציה שלו ואת המתודולוגיה, שתשמש אותו לשחזור התהליך, באמצעות בירור שימושיו החברתיים של המושג. לשם כך הוא מנסה לשחזר, כיצד נטבע מושג ה'ציויליזציה' בצרפת במאה השמונה-עשרה. אך ההיסטוריוזציה של המושג וחשיפת שימושי הפוליטיים אינם משמשים אותו כדי לערער לחלוטין על תוקפו, אלא כדי להפיק ממושג טעון, המשמש קבוצות חברתיות במאבקן נגד אחרות ('בני תרבות' מול 'חסרי תרבות'), מושג מפתח, שאיתו יוכל לפתוח בחקירה.

בשימוש הלשון הרווח, מזכיר אליאס, כאשר קוראים לאדם 'תרבותי', מתכוונים לאמיתו של דבר למיכלול מאפיינים שוליים וחסרי-משמעות לכאורה של ההתנהגות בחברה: 'אדם תרבותי' הוא זה שיודע 'להתנהג יפה' – לא להביך למשל את זולתו בהתפרצויות בלתי-צפויים, להקפיד על המרחק הגופני היאות בשעת שיחה ולהימנע ממתן ביטוי בלתי-אמצעי לתשוקותיו או לפחדיו. אין אלה דברים של מה בכך. בקטע, המזכיר בהריפתו את הבחנותיו של ארוינג גופמן, מזכיר אליאס לקוראיו, אלו תוצאות חברתיות מרחיקות-לכת יכולות להיות להפרת הכללים, המגדירים אדם כ'בן תרבות'. הפרות זעירות של קוד ההתנהגות המקובל מספיקות לעתים כדי שאנשים יסווגו כ'לא-נורמלים' או 'חולניים', ומי שנתפס כ'אדם בלתי-נסבל' יכול לאבד את מקומו בקבוצה החברתית אליה היה שייך.¹³

¹² ראו: Giovanni Levi, "On Microhistory," in: *New Perspectives in Historical Writing*, ed. Peter Burke (Oxford, 1991), pp. 93-113.

¹³ אליאס, תהליך הציויליזציה (1936/1969), כרך 1, עמ' 192 = (1997), כרך 1, עמ' 284, והשוו לדיונו של גופמן בהריגות מכללי ההתנהגות המצופים בסיטואציות חברתיות: Erving Goffman, "Mental Symptoms and Public Order," in: *Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior* (New York, 1967), pp. 137-148. לכאן שייכות גם הבחנותיו של אליאס (שם, עמ' 185 = עמ' 277-276), על חיובו של דובר המסתיר את מבוכתו נוכח איזכור מה שאין לדבר בו – שעליו אמור השומע לענות בחיוך "מלא הבנה", וכן הערותיו על התהליך, שבו אינטראקציה בין אנשים הפכה ל"אזור סכנה", שבו חוששים אנשים כל העת מחציית הגבולות ומגרימת מבוכה [1939/1969], כרך 2, עמ' 406-407 = [1997], כרך 2, עמ' 417), בהן ניתן למצוא מקבילות ברורות למאמריו הקלאסיים של גופמן משנת 1956: "The Nature of Deference and Demeanor", "Embarrassment and Social Organization," in: *Interaction Ritual*, pp. 47-96, 97-112.

אליאס מבקש ליטול מהגדרה רווחת זו של ההתנהגות ה'תרבותית' הן את אופיה הנורמטיבי והן את אופיה הסטטי: ה'תרבות' שאנשים במערב מחשיבים ל'שלהם' אינה מצב קבוע, נכס עמיד שאפשר להתפאר בו, אלא שלב מוגדר וחולף בתהליך השינוי המתמיד בנורמות ההתנהגות; הניגוד המוחלט לכאורה בין 'תרבות' ל'ברברי' אינו אלא פער בין שלבים שונים של אותו תהליך. לאחר שהפך 'ציויליזציה' ממרכיב בתדמית העצמית של ה'מערב' למושג נייטרלי עקרונית וממצב נתון לתהליך מתמיד, מציע אליאס להשתמש דווקא בתמורות הזעירות הללו בתיקון ההתנהגות ה'חיצונית' כמפתח לתמורות 'עמוקות' בארגון האישיות.

במהלך זה יוצר אליאס באחת מרחב חדש של עדויות היסטוריות. הסכין והמזלג, כותונת הלילה והממחטה הופכים מפרטים שוליים של חיי היום-יום, מושא לסקרנותם הבלתי-מבחינה של אספני מוזריות וחובבי עתיקות, למושא מחקר בעל חשיבות מפתח. אך על מה מבוססת החלטתו? כיצד אמורות התמורות הזעירות בדגמי ההתנהגות היומיומיים לשמש אינדיקציה לתמורה ארוכת-הטווח בארגון הדחפים והרגשות, שאת קיומה מבקש אליאס להראות? אלו שיקולים עומדים ביסוד החלטתו לבחור בהם כאתר מחקר?

אליאס אינו נותן לכך הסבר מפורט, אך ניתן לנסות לשחזר מתוך דבריו את ההגיון המחקרי המנחה אותו. כדי להציג את המהלך שהוא מבקש לבצע, הוא פורש בפני קוראיו כמה דוגמאות מתוך ספרי הליכות ונימוסין. לא יפה לטבול מחדש ברוטב חתיכת לחם שכבר נגסת בה, מזהיר ההומניסט דזיריוס ארסמוס (Desiderius Erasmus) את קוראיו במדריך ההליכות הנאותות לנערים (*De civilitate morum puerilium libellus*) שחיבר, ספר שזכה לעשרות מהדורות מאז התפרסם ב-1530; אם אינך יכול לבלוע משהו, הוא מייעץ, הסתובב לאחור בשקט וזרוק את מה שבפיך למקום כלשהו. אם בשעה שאתה מנגב את אפך בשתי אצבעות כראוי, נופל משהו לאדמה – דרוך עליו מייד! יש כאלה הקובעים, מוסיף ארסמוס, כי נער מנומס ידק את אחוריו כדי להתאפק מנפיחה, אך הדבר מסוכן לבריאות; אם אינך יכול לפרוש הצידה, הוא מציע, הסווה את קול הנפיחה בעזרת שיעול.¹⁴ לא רק הפער בין סטנדרט ההתנהגות, שמניח ההומניסט בן המאה השש-עשרה, לבין זה שקוראיו של אליאס מורגלים בו מעניין כאן את אליאס: הוא משתמש באותה "אי-נוחות קלה", שהוא משער שקוראיו יחוו נוכח דבריו המפורשים של ארסמוס, כדי להמחיש, כי אין מדובר רק בהסדרים 'חיצוניים' בלבד – "ספ המבוכה" עצמו השתנה.¹⁵

לכללי ההתנהגות הבסיסיים ביותר – גם אלה הנתפסים כרגיל כתולדה של רגש הבושה ה'טבעי' – יש לפיכך היסטוריה הניתנת לשחזור. אך הם נבדלים מגופי נורמות רבים אחרים, בכך שהם יכולים לקנות להם אחיזה ייחודית ביחיד. הכללים המגדירים את רמת השליטה הרצויה בהפרשות ואת האופן הראוי לדבר עליהן, למשל, מסוגלים להפוך לטבע שני, לבשר מבשרם של אנשים בתרבות. מי שמפר אותם בפומבי יכול לחוש מבוכה קשה ולעורר בשאר הנוכחים אי-נעימות גופנית. הדוגמא המובהקת לדרך שבה איסורים חברתיים שרירותיים מוטמעים ביחיד היא ההסמקה, ביטוי גופני לנוכחותה של החברה בתוכו. כללי הנימוס וההליכות מאפשרים לפיכך להתגבר על ההפרדה בין התנהגות חברתית 'חיצונית' לבין 'פנימיותם' של יחידים.

אין אלה כמובן הדגמים התרבותיים היחידים, שיכולים להפוך לטבע שני. אך לצורך השאלה הספציפית שאליאס מבקש לברר, יש לכללי הנימוס רלבנטיות מיוחדת. הם מחייבים ריסון התשוקות והדחפים – התשוקה לאוכל ולמין, פורקן הדחפים האלימים ומימוש הצרכים הגופניים. מתיקון ההתנהגות ה'תרבותית' ניתן יהיה לפיכך להסיק על רמת השליטה בדחפים ובתשוקות, הנדרשת מאנשים בחברה היסטורית נתונה. יתרונם האחרון של כללי הנימוס וההליכות כאתר מחקר הוא בכך שהם מאפשרים לנסח הכללות ביחס לסטנדרט ההתנהגות היומיומית בקבוצות חברתיות מוגדרות. המדובר בסטנדרט הנאכף חברתית, כך שאין צורך להסיק מסקנות ביחס לארגון הנפשי בפועל מחיבורים עיוניים בלבד. ספרי ההליכות אינם עוסקים במצבים יוצאי-דופן, שקשה להסיק מהם על דפוסי ההתנהגות הרווחים, ולא ביחידים יוצאים-מן-הכלל – אותם מעטים, שזכו להשאיר את רישומם המפורט בתיעוד ההיסטורי ומופיעים במחקר ההיסטורי כ'נציגי' תקופתם. הם עדות מפורשת – ועקיפה כמובן –

¹⁴ "On Good Manners for Boys," in: *The Collected Works of Erasmus*, vol. 25, trans. by Brian McGregor (Toronto, 1985), pp. 269-289; Desiderius Erasmus, *De civilitate Morum puerilium libellus...*, Köln 1530; תרגום אנגלי: "On Good

¹⁵ אליאס, תהליך הציויליזציה (1936/1969), כרך 1, עמ' 74-73 = (1997), כרך 1, עמ' 166.

להתנהגות אילמת. כך הופכים תחת ידיו של אליאס הרכיבים הזעירים של ההתנהגות לאתר מחקר אסטרטגי. זוהי הדגמה נאה של העקרון, שאין כל יחס בין מימדי האובייקט הנבדק לבין השיבות התובנות שניתן להפיק ממנו. ספרי הנימוסין וההליכות מהווים מסורת טקסטואלית רצופה, שניתן לאתר את ראשיותיה במערב אירופה במאה השנים-עשרה ולהמשיך לעקוב אחריה עד לזמננו. זהו קורפוס עדויות בעל לכידות פנימית גבוהה: הטקסטים המאוחרים חוזרים על המוקדמים יותר, מכניסים בהם שינויים, משמיטים מתוכם ומוסיפים עליהם. הפערים הללו, מניח אליאס, מאפשרים לאתר שינויים בסטנדרט ההתנהגות שנדרש מן המעמדות העליונים במערב אירופה.

התוצאה היא מהלך מחקרי יחיד במינו, המשלב מבט טלסקופי בטווח זמן של מאות שנים – עם התבוננות מיקרוסקופית בפרטי התנהגות חסרי-חשיבות לכאורה, כגון השימוש בסכין בשעת הסעודה, מחיטת האף או כיסוי הגוף בשעת השינה. אליאס מחליף מתוך ספרי ההליכות קטעי טקסטים, העוסקים בתיקון מרכיב מסוים של ההתנהגות, ומרכיב אותם מחדש לסדרות, הנפרשות כרונולוגית לאורך מאות שנים: סידרה אחת על הליכות השולחן, אחרת על מחיטת האף, שלישית על יריקה. מתוך סדרות כאלה הוא משחזר את "עקומת הצייליזציה" – למשל, את רמת התיקון של ההתנהגות סביב שולחן הסעודה. זוהי "עקומה" יוצאת דופן, שכן בניגוד לעקומות שהולכות ורווחות במחקר – ממדעי הטבע דרך ההיסטוריה הכלכלית, המבוססות על עיבוד כמותי של סדרות נתונים מספריים – "עקומת הצייליזציה" מופקת בעזרת ניתוח איכותני של עדויות טקסטואליות המפורזות בזמן באופן בלתי-שווה.

ממחטות, מרקקות ומזלגות

היושב לשולחן, שאת אפו מקנה
ומה שמצא שם – מורח ביד
הוא שוטה, אני קובע –
נימוסים ודאי לא למד.

(טנהויזר, הילכות החצר, המאה השלוש-עשרה)

אליאס מוליך את קוראיו ראשית-כל אל השולחן, ופורש בפניהם סידרה של הנחיות להתנהגות הנאותה בשעת הסעודה, למן המאה השלוש-עשרה ועד המאה התשע-עשרה. הוא מראה, כיצד כללי ההתנהגות הנאותה, הכלולים במדריכי הליכות מימי הביניים, מבוססים על ההנחה, שכולם אוכלים מקערה אחת: זה הטעם לאיסור להחזיר לתוכה דבר מאכל לאחר שכבר נגסת בו, או לנגוע באצבעות משומנות בכוס המשותפת.

הוא מאתר תהליך של עידון מתמיד בהילכות הסעודה, שבו הולך ומתחזק האיסור לתת ביטוי בלתי-אמצעי לתיאבון ("להתנפל על האוכל כמו חזיר") ולתענוג החושני ("למצמצץ בשפתיים"). כללי ההתנהגות החצרניים, שנוסחו בימי הביניים התיכוניים, נשארו יציבים יחסית עד למאה החמש-עשרה. בחוגי החצר של המאות השש-עשרה והשבע-עשרה אפשר להבחין בשינוי מואץ: ספרי ההליכות מניחים מראש סטנדרט מסוים של התנהגות ועל בסיסו הם מציבים דרישות חדשות. אביזרים חדשים – כמו המזלג – נכנסים לשימוש, אך בעוד שבתחילה שימש למשל המזלג כדי לדלות מתוך הקערה המשותפת חתיכות מזון, שנאכלו בידיים, עתה מונהג בהדרגה איסור גמור על אכילה בידיים, והמשתתפים מתחילים להשתמש בכלי-אוכל נפרדים. "אביזרי הצייליזציה" החדשים האלה, מדגיש אליאס, אינם מניעים את תהליך השינוי הנורמות ההתנהגות הנאותה אלא משקפים את התקדמותו ההדרגתית של "סף הרתיעה" ומאפשרים בתורם הנהגת סטנדרט חדש. האביזרים אינם מגיעים עם הוראות שימוש קבועות, כפי שניתן ללמוד מן העובדה שחוזרים ומסבירים, כי המפית לא נועדה לניגוב השיניים או לקינוח האף, או מן התמורות בצורת הסכין, שאינו משמש עוד כבעבר לחיתוך נתחי בשר מן החיה, המוגשת בשלמותה לשולחן, אלא כאביזר הכרחי המחליף את השימוש בידיים לאכילה. הסטנדרט המודרני מתעצב במהלך המאה השמונה-עשרה ונשאר יציב יחסית – תוך וריאציות קלות – עד לזמן חיבור הספר, אם כי אליאס מבחין בנטייה להתרופפות האיסורים הפורמליים בזמנו שלו.

אליאס מרחיב במיוחד את הדיון על השימוש בסכין בשעת הארוחה, המוקף כולו בכללים ואיסורים. כללי החזקת הסכין והשימוש בו אינם מובנים מאליהם, תולדה פשוטה של סכנת הפגיעה הכרוכה בשימוש בו. כאשר סכין מוגש לאדם אחר, כשחודו מופנה אליו, מתרכבת הסכנה הממשית עם הסכנה הסמלית, הגלומה בסכין כסמל לאלימות, ובנוסף לכך – עם הסכנה הממשית לא פחות של הפגיעה בסטטוס חברתי, הכרוכה בהפרת כללי הנימוס

המחייבים. נקודת-המוצא של הדיון בשימוש במזלג היא הקביעה בספר הליכות אנגלי מאמצע המאה התשע-עשרה, כי האכילה בידיים ללא מזלג היא עניין הראוי לקניבלים:

למה זה קניבלי, לאכול באצבעות? אין כאן שום שאלה, אין בכלל ספק שזה נוהג קניבלי, ברברי, לא-תרבותי – איך שלא קוראים לזה.

אבל זאת בדיוק השאלה: למה בעצם תרבותי יותר לאכול במזלג? כיוון שזה לא היגיני להשתמש באצבעות בשעת האכילה. זה נשמע סביר. אנו חשים, שזה לא היגיני, שאנשים שונים יאכלו בידיהם מאותה צלחת, משום שקיימת סכנה מסוימת, שנידבק במחלה דרך מגע עם האחרים. כל אחד מאיתנו, כך נראה, חושש שהאחרים חולים.

עוד לפני שערער על ההסבר הרווח, רומז אליאס, שביסודו של מה שנראה כאיסור בריאותי לאחוז בידיים סוגי מזון מסוימים, נמצא חשש חברתי ממגע באנשים אחרים. במהלך אופייני הוא מאשר בתחילה לכאורה את ההנחות התרבותיות של קוראיו – רק כדי לערער אותן מייד באמצעות הפיכתן למושא התבוננות, שיש לנמק אותן:

משהו לא בסדר בהסבר הזה. כיום איננו אוכלים עוד מקערות משותפות. כל אחד מאיתנו מוליך את המזון מצלחתו שלו לפיו. לקחת אוכל באצבעות מצלחתך שלך לפיך לא יכול להיות פחות "היגיני" מאשר לאכול בידיים עוגות, לחם, שוקולד, או כל דבר אחר, שאנחנו מוליכים לפה בעזרת האצבעות.

אם כך, לשם מה צריכים בעצם מזלג? למה זה "ברברי" או "לא תרבותי" לאכול בידיים מהצלחת? כי אנו חשים רתיעה מלכלך את האצבעות, או לפחות מלהיראות בחברה עם אצבעות מלוכלכות ומשומנות.¹⁶

תחושת רתיעה ואי-נוחות – תוצר התפתחות היסטורית ממושכת שהוטמעה בגוף – היא הקובעת, אלו דפוסי התנהגות ליד השולחן ייחשבו "תרבותיים" ואלו לא: "המזלג אינו אלא התגלמות של סטנדרט מסוים של רגישות ודרגה ספציפית של רתיעה", הוא "רתיעה ובושה שהפכו לטקס או למוסד".¹⁷ בחיבורים מן המאה השבע-עשרה מאתר אליאס את תהליך מיסוד הטקס וניסוח מפורש של טעמו ("כלי ההתנהגות הנאותה אוסרים לנגוע באצבעות במשהו שומני, ברוטב או בסירופ"). אליאס מייחס חשיבות מיוחדת למעבר מהקנייה מאוחרת ומודעת של אופן השימוש ההולם במזלג בחברה טובה' – להנחלת הרתיעה מאכילה בידיים במהלך הילדות ובמסגרת המשפחה. ההפנמה המוקדמת של האיסור מטשטשת את אופיו החברתי והשרירותי; אלה שהפנימו אותו, תופסים אותו כאיסור 'טבעי' ונרתעים 'מאליהם' מהפרתו.

בדרך דומה דן אליאס בהגשת הבשר לשולחן, בקינוח האף, בעשיית הצרכים, ביריקה ובכיסוי הגוף. אין דרך לתמצת בקצרה את עושר ההבחנות, אליהן הוא מגיע במהלך ניתוח הקטעים מספרי ההליכות. בהדרגה מאתר אליאס בתחומי ההתנהגות השונים תמורה ארוכת-טווח בעלת מיבנה אנלוגי, שאותה הוא מכנה "עקומת הציויליזציה". כך למשל, הוא פותח באיסורים המדיאבליים לא לירוק על שולחן הסעודה או הקערה, בה רוחצים ידיים – אלא לידה; לירוק לעתים תכופות הוא מנהג מקובל, ונראה שאנשים אינם יכולים להימנע ממנו. מכאן פונה אליאס למובאה מארסמוס, המציע לקוראיו לדרוך מייד על הרוק מייד לאחר הרקיקה, כדי שלא יגעל מכך מישו. במהלך המאה השבע-עשרה נקבע סטנדרט חדש, כפי שעולה מדבריו המפורשים של קורטן ב-1672: "בימים עברו מותר היה לירוק על האדמה במחיצת אנשים נכבדי-מעמד, ומספיק היה לדרוך על זה עם הרגל. היום זה נחשב לא-מנומס." מכאן עוקב אליאס אחר הנהגתו של "אביזר ציויליזציה", שנעלם בינתיים מן העולם – המרקקה, שאף היא משנה את מעמדה: ממש כמו הממחטה או המזלג, בתחילה היא נחשבת לסמל סטטוס ייצוגי,

¹⁶ אליאס, תהליך הציויליזציה (1936/1969), כרך 1, עמ' 170 = (1997), כרך 1, עמ' 261-262. יש להוסיף, כי כדי לתאר את תחושת של האוכלים בידיים בחברה טובה או שנאלצים להאזין לתיאורים מפורשים של הפרשות משתמש אליאס שוב ושוב במונח מפתח קשה לתרגום השגור בקרב המעמד הבינוני הגרמני – *Peinlichkeit*, אותה תירגמנו כאן כ"רתיעה" או "מבוכה", "אי-נעימות". ראו בעניין את דבריו מאירי העיניים של של הנס-פטר דרייצל: Hans-Peter Dreitzel, "Peinliche Situationen," in: *Soziologie: Entdeckungen im Alltäglichen. Hans Paul Bahrdt: Festschrift zu seinem 65. Geburtstag*, ed. Martin Essbach & Wolfgang Baethge (Frankfurt/New York, 1983), pp. 148-173.

¹⁷ אליאס, תהליך הציויליזציה (1936/1939), כרך 1, עמ' 171 = (1997), כרך 1, עמ' 262-263.

שמפגינים את הבעלות עליו בפני אחרים, אך הופכת בהמשך לאביזר אינטימי, שיש להסתירו מעיני אחרים – לפני שהיא עצמה נעלמת לקראת סוף המאה התשע-עשרה.¹⁸ אליאס מאתר מהלך דומה בתחומי התנהגות אחרים, אך מדגיש, כי לא התרחש בקצב אחיד בתחומים השונים וכיוונו לא היה קבוע כל העת. החשוב מכל מבחינתו הוא הכיוון הכללי של העקומה, המתגלה כאשר מתבוננים בה כמיכלול. עם זאת, תהליך השינוי הוא "פוליפוני": הוא אינו מתפתח באופן ליניארי אלא בדומה לפוגה, כך ש"מוטיבים דומים" יכולים להופיע בזה אחר זה ב"שכבות" שונות.¹⁹

פיקוח חיצוני ורתיעה פנימית

סדרות הטקסטים מאפשרות לאליאס להצביע על תפקידן המכריע של חצרות השליטים כ"אתר העיצוב" העיקרי של דגמי התנהגות ואישיות רווחים. בחצר הם הפכו נחלת האריסטוקרטיה החצרנית, וממנה הם עברו – בין באמצעות אינטראקציות ישירות ובין בתיווכם של טקסטים – למעמד הבינוני. בד בבד עם התהליך החברתי של הפצת הדגמים המחייבים ניתן להבחין בתמורה במונחים המציינים אותם: בעוד שבתחילה נקראו *courtoisie*, ביטוי המעיד על מוצאם כהליכות אנשי החצר (*cour*), הם מקבלים במהלך המאה השש-עשרה את השם *civilité*. שם זה הם חבים כנראה לספרו רב-ההשפעה של ארסמוס *De civilitate*, שהפך עצמו לאבטיפוס שעל-פיו התחברו מדריכי הליכות לרוב. במהלך המאה השמונה-עשרה נדחק גם הביטוי *civilité* מפני *politesse*, *honnêteté*, ואפילו *humanité*: מעתה אין הם נחשבים, בלשונו של וולטר, ל"עניין שרירותי" אלא ל"חוק טבע" – שהצרפתים, למרבה המזל, הם אלה ש"טיפחו אותו יותר מן האומות האחרות". באמצע המאה מופיע המושג הכולל *civilisation*, 'ציויליזציה': לא מנהג מבודד כלשהו אלא מערך מקיף של דגמי התנהגות, לא תהליך נמשך אלא מצב מוגדר – נחלתם המובהקת של אנשים הראויים לשם זה, המבדילה אותם מ'פראים'. התפשטות השימוש במונח 'ציויליזציה' במהלך המאה התשע-עשרה מעידה על כך, ש"תהליך הציויליזציה – או ליתר דיוק, שלב אחד של התהליך – הושלם ונשכח."²⁰

אליאס מבחין גם בסדירויות מיבניות בתהליך. בטקסטים עצמם הוא מבחין בשינוי בכללי הדיבור המחייבים: תיאורים מפורשים של צרכי הגוף, ההפרשות וחלקי הגוף מוחלפים בביטויים ב"לשון נקיה"; מסך של צנעה נפרש עליהם בהדרגה, ונאסר לדבר בהם בחברה. בעוד שכמה מספרי ההליכות המוקדמים מתארים עדיין בדיוק את כל מה שאסור לעשות, מסתפקות מהדורות מאוחרות ברמזים עקיפים, שכן בינתיים הפכו לדברים שאין אדם מן הישוב מעלה על לשונו.

גם דפוסי ההנמקה של כללי ההתנהגות משתנים: איסורים, שנומקו בתחילה בחובה החברתית לשמור על כללי הנימוס מתוך התחשבות באחרים – מוסברים בהדרגה בנימוקים רפואיים או היגייניים.²¹ בד בבד עוברים גם דפוסי ההנחלה תמורה: הנחיות, שבתקופה מוקדמת הופנו במפורש למבוגרים, ותחולתן הוגבלה לסיטואציות חברתיות מיוחדות – היגיות, ייצוגיות או רשמיות – הופכות בהדרגה לדרישה אוניברסלית, הנאכפת בהדרגה בתוך המשפחה מגיל מוקדם יחסית. אליאס אינו מתעניין אם כן רק בשינוי סטנדרט ההתנהגות הנאותה, אלא בשינוי המבני בארגון העצמי, שבו הוא כרוך: ההקניה המוקדמת של איסורים כלליים על מימוש מידי של הדחפים והתשוקות תורמת לבנייתה של ערכאת פיקוח פנימי, הממוקמת ביחיד עצמו – סופר-אגו יציב, "מלאך משגיח" שבחברתו נמצא היחיד, גם כשאין עמו איש.²²

¹⁸ אליאס, תהליך הציויליזציה (1936/1939), כרך 1, עמ' 208-219 = (1997), כרך 1, עמ' 300-311.

¹⁹ אליאס, תהליך הציויליזציה (1939/1969), כרך 2, עמ' 96 = (1997), כרך 2, עמ' 105; (1936/1969), כרך 1, עמ' 124 = (1997), כרך 1, עמ' 216.

²⁰ אליאס, תהליך הציויליזציה (1936/1969), כרך 1, עמ' 139 = (1997), כרך 1, עמ' 230.

²¹ אליאס, תהליך הציויליזציה (1936/1969), כרך 1, עמ' 183 = (1997), כרך 1, עמ' 296.

²² אליאס, תהליך הציויליזציה (1936/1969), כרך 1, עמ' 182, 186 = (1997), כרך 1, עמ' 273, 278.

אלימות עירומה

פרקיו האחרונים של הכרך הראשון של תהליך הציויליזציה עוסקים במיניות ובאלימות. אלה חלקיו היותר מפורסמים של הספר: אליאס מצייר בהם את העבר בצבעים עזים כניגודו המובהק של ההווה. הפעילות המינית, טוען אליאס, עדיין לא הועתקה בימי-הביניים אל מאחורי הקלעים; צרכיהם המיניים של אנשים מצאו ביטוי גלוי ובלתי-מתווך לעומת תקופות מאוחרות. כתביו החינוכיים של ארסמוס כוללים איזכורים מפורשים של מין, זנות וחזון, שעוררו רתיעה בקרב מחנכים בני המאה התשע-עשרה. מכאן מסיק אליאס, כי בין ילדים למבוגרים לא קמה עדיין חומה של שתיקה וסודיות סביב כל ביטויי המיניות. העירום עדיין לא עורר מבוכה כללית: בבתי-המרחץ התרחצו נשים וגברים עירומים בצוותא; באכסניות ישנו זרים גמורים זה בצד זה, בלא כסות לעורם. מעמדן הממוסד של הזונות בעיר של ימי-הביניים המאוחרים ותפקידם החברתי של ממזרים באריסטוקרטיה משמשים אותו כראיה לכך, שמין מחוץ לנישואין היה תופעה מוכרת, לפני שביטויי המיניות הועברו בהדרגה באופן בלעדי אל תוך המשפחה, בד בבד עם הפיכתה לאתר הנחלתם העיקרי של דפוסי התנהגות מחייבים.

תמונה דומה מצייר אליאס ביחס לתוקפנות. בעבר נתנו אנשים ביטוי בלתי-אמצעי לדחפיהם האלימים, ממש כשם שביטאו את תשוקותיהם האחרות. האלימות היתה מרכיב מרכזי באורח חייה של האריסטוקרטיה הלוחמת של ימי-הביניים; היתה זו אלימות גופנית ישירה – בניגוד ללוחמה המאורגנת והממוכנת המודרנית, המצריכה שליטה עצמית וניטרול רגשות. גילויי אכזריות, שבתקופות מאוחרות החלו להיחשב "חולניים", או שיותר היה להפיק מהם הנאה לא באמצעות השתתפות ישירה אלא בעקיפין, למשל באמצעות צפייה בהוצאות-להורג פומביות והאזנה לסיפורים, נחוו במישרין, בהנאה גלויה ובראש חוצות. את בני מעמד הלוחמים של ימי-הביניים הוא מציג כנתונים להתפרצויות רגשיות עזות, לתנודות חריפות בין אכזריות וחמלה, איבה וידידות, נחישות בלתי-מחושבת וחרטה.²³ תנודות פתאומיות אלה מעידות על העדר שליטה עצמית והולמות מבנה חברתי חסר שלטון מרכזי ופיקוח יציב.

דווקא הפרקים הללו העוסקים במיניות ובאלימות, שאותם מרכיב לצטט, הם הפחות מקוריים בחיבור כולו. דברים דומים ניתן למצוא בחיבורים רבים, שהוחשבו לחלק מאותה "היסטוריה התרבותית", שרווחה באירופה לפני מלחמת העולם הראשונה וגם לאחריה.²⁴ חולשותיהם מתבלטות כיום לעין לא רק משום ההתפתחות העצומה של המחקר ההיסטורי של המשפחה, המיניות, המגדר (gender) ועיצוב הגוף, אלא משום שאליאס עצמו אינו משתמש בהם בשיטת העבודה, אותה יישם בשאר חלקי הספר. במקום יחידות מובחנות של התנהגות כמו בהיסטוריה של ההליכות, הוא עוסק כאן באלימות ובמיניות – מכלולים מורכבים, שאי אפשר לפרקם ליחידות פשוטות של איסורים וחובות כדי לשחזר את התמורה המתחוללת בהם בעזרת סדרות של קטעי טקסטים. בניגוד לסכין ולמזלג, לממחטה ולמרקקה, אין מדובר כאן בג'סטות של התנהגות אלא באינטראקציות, שבמהלכן נפרצים גבולותיו של היחיד ומשתתפיהן מעצבים מחדש זה את זה. אליאס נאלץ לפיכך להתבסס על מסקנות המחקר ההיסטורי של זמנו ושיעתק את המוסכמות הרווחות בו. התמונה המתקבלת יכולה להיראות משכנעת, לא בגלל חדשנותה אלא בדיוק כיוון שהיא עולה בקנה אחד עם דימוי מקובל של ימי-הביניים, שניתן למצוא גם אצל יוהן הויזינחה (Johan Huizinga) או מארק בלוך, במיוחד בשעה שהם מציגים את אנשי ימי-הביניים כנתונים לתנודות רגשיות קיצוניות.²⁵ בקצרה, זוהי סוציולוגיה היסטורית מן המין היותר קונוונציונלי, שכן אליאס – בניגוד למנהגו בשאר חלקי הספר – אינו בונה קורפוס עדויות מובנה משלו בהתאם לתוכנית המחקר שהגדיר, אלא מרכיב ניתוח סוציולוגי משני על מימצאים מוכנים. בהעדר סידרה מבוקרת של טקסטים הפרושה על פני

²³ ראו, למשל, אליאס, תהליך הציויליזציה (1936/1969), כרך 1, עמ' 277-276 = (1997), כרך 1, עמ' 370-369; (1939/1969), כרך 2, עמ' 322-323, 327 (בו הוא מיישם את הדברים גם לסיגוף קיצוני) = (1997), כרך 2, עמ' 333-334.

²⁴ כמה דוגמאות מבין רבות אחרות: Thomas Wright, *A History of Domestic Manners and Sentiments in England during the Middle Ages* (London, 1862); Alwin Schultz, *Das höfische Leben zur Zeit der Minnesänger*, 2nd edition (Leipzig, 1889); Wilhelm Rudeck, *Geschichte der öffentlichen Sittlichkeit in Deutschland* (Berlin, 1905).

²⁵ יוהאן הויזינחה, בסתיו ימי הביניים, תרגום מאנגלית: אהרון אמיר (ירושלים, 1977); מארק בלוך, החברה הפיאודלית.

מאות שנים, נזקק אליאס לדוגמאות 'טיפוסיות' עזות-ביטוי, המייצגות את קצוות העקומה.²⁶ וכך, במקום "עקומת ציוליזציה" מורכבת מתקבלת שוב ושוב הנגדה ממושטת בין מצב הדברים 'פעם' לבין המצב 'כיום'.

מנגנון המונופול ועליית המדינה

בדרך השני של ספרו פונה אליאס לפיתוח מודל היסטורי של עליית המדינה המודרנית. כאן הוא מבקש להראות, כיצד תמורות מיבניות בחברה – ובראש ובראשונה התבססותו של שלטון מרכזי יציב – קשורות בזיקה שאינה מטפורית בלבד לכינונה של ערכאת פיקוח פנימית יציבה בקרבם של יחידים. זוהי מעין היסטוריה פוליטית של המצפון, המבקשת להראות, כיצד מתארגן מחדש המבנה הנפשי של יחידים, באופן שיאפשר להם לתפקד – בלשונו של אליאס – כ"תחנות מימסר" של סטנדרט ההתנהגות החברתי.²⁷

נקודת המוצא של אליאס היא איפיון מבני של מערב אירופה בסביבות שנת האלף כשורת חברות מקומיות, הקשורות זו בזו בזיקה רופפת ללא שלטון מרכזי יציב. התלות ההדדית הכלכלית בין האזורים השונים חלשה; הם נשלטים על-ידי אצילים מקומיים, שכוחם מבוסס על נחלותיהם הקרקעיות, נאמניהם החמושים ויכולתם הצבאית. נסיונות ליצירת שלטון מרכזי אפקטיבי בעזרת כיבושים וחלוקת אדמות מובילים בהכרח לביזור מחודש של הכוח, כל עוד לא חלו תמורות דמוגרפיות וכלכליות מכריעות – גידול באוכלוסיה ובהיקף המסחר, הופעת הערים והתרחבות השימוש בכסף. מכאן ואילך מתחיל לפעול מנגנון התהוות המונופולים, שבו ניתן לצפות גם בשווקים מודרניים: המאבק המתמיד בין מרכזי הכוח המקומיים המתחרים מוביל לסילוקם ההדרגתי מן הזירה של היריבים החלשים יותר, שכוחם עובר לידי החזקים. כך מתחולל תהליך ריכוז מתמיד של הכוח, המוביל להיווצרותו של מרכז שלטוני יחיד. תהליך זה נמצא רק בראשיתו בימי הביניים; הוא מקבל תנופה מכרעת במדינות של העת החדשה המוקדמת, ובראש ובראשונה בצרפת.

השלטון המרכזי המתהווה אינו מונע בהכרח על-ידי רעיונות נעלים או 'טובת הכלל'. אך כדי להיחלץ מתלותו המתמדת בגדולי הממלכה, הוא נזקק להכנסות ממסים ולברית עם הכוחות החברתיים – בעיקר הבורגנות – המסוגלים להבטיח אותם. לצורך זה הוא נאלץ להבטיח בתחומי שלטונו ביטחון יחסי לפעילות הכלכלית, ובהדרגה – גם לצמצם את פעולתו השרירותית, כך שנתניו יוכלו לצפות את פעולותיו מראש ולכלכל את צעדיהם. כך הוא מתחיל להכפיף לא רק את הנתונים למרותו אלא את גם עצמו לכללים, ותורם לאינטגרציה פוליטית וכלכלית של מרחבים גדלים והולכים. השלטון המרכזי הולך ונארג במסכת יחסי תלות הדדית ארוכת-טווח, שהוא עצמו תרם ליצירתם; אלה מאלצים אותו בהדרגה לפעול לא רק בשירות האינטרסים הפרטיקולריים של השושלת המחזיקה בשלטון, אלא לקחת בחשבון אינטרסים חברתיים רחבים יותר, שבהם תלוי – בטווח הארוך – גם מעמדו שלו. הוא הופך מ'מונופול פרטי' ל'מונופול פומבי' אפקטיבי על השימוש באלימות בחברה.

החצר כאתר עיצוב דגמי התנהגות מחייבים

כיצד קשור תהליך המקיף הזה לשינויים בדפוסי ההתנהגות ובארגון הנפשי? כאן ממלאת חצר השליט – הגרעין העתיק, שסביבו החלה מתגבשת המדינה בימי הביניים התיכונים – תפקיד מפתח במודל ההיסטורי של אליאס. החצר היא אתר חברתי יחיד במינו בחברת ימי הביניים – ולא רק משום עמדתה הייחודית כצומת על-מקומית של יחסי תלות וכוח.²⁸ בחצר נאלצים בני מעמד הלוחמים, רבי הממלכה, להסתופף זה במחיצתו הבלתי-אמצעית של

²⁶ אליאס מודה בכך בעקיפין, בכותבו כי עקומת הציוליזציה בשאלת הדיבור על המיניות "מפורטת פחות" מן האחרות, ומבוססת במידה רבה על הנגדה של שני טקסטים: תהליך הציוליזציה (1936/1969), כרך 1, עמ' 246-247 = (1997), כרך 1, עמ' 340.

²⁷ אליאס, תהליך הציוליזציה (1939/1969), כרך 2, עמ' 326, 329 = (1997), כרך 2, עמ' 337, 340. בביטוי כגון זה חשים באופן מובהק בקירבה שבין אליאס לפוקו.

²⁸ בחצר עסק אליאס כבר בעבודתו ההביליטציה שלו (החיבור המדעי הסובסטנטיבי שלאחר הדוקטורט, שהפך תנאי מוקדם למינוי לפרופסורה בשיטה הגרמנית), אותה השלים לפני שנאלץ לעזוב את גרמניה, אך התפרסמה עשרות שנים לאחר מכן: Norbert Elias, *Die höfische Gesellschaft: Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie*, ed. Claudia Opitz [=Gesammelte Schriften, vol. 2] (Frankfurt am Main, 2002); תרגום אנגלי: *The Court Society*, trans. Edmund Jephcott (Oxford, 1983).

האחר. הם נאלצים לשלוט בעצמם ולרסן את רגשותיהם, להם יכלו לתת ביטוי עז בעודם ישובים בנחלותיהם שלהם, אדונים לגורלם. כאן, תחת עינו הפקוחה של הנסיך ובמחיצתם הישירה של בני מעמדם, הם נזקקים לדגמי התנהגות חלופיים, שיאפשרו להם לשמור על כבודם ומעמדם בלי להיזקק למאבק ישיר ולאלימות.²⁹ כאן הם מתחילים להפוך ל'בני-תרבות' – ולא מכוחה של פדגוגיה כנסייתית או כפייה חיצונית אלא בראש ובראשונה כפונקציה של האילוצים הפועלים עליהם, עמדתם היחסית בתוך המערך החברתי הייחודי, שבו הם מוצאים את עצמם – ה"פיגורציה החצרונית".³⁰ קוד ההתנהגות החצרונית, שאחר גילגוליו עקב אליאס בחלקו הראשון של הספר, אינו לפיכך מערך שרירותי של כללים; הוא מערכת של דגמי התנהגות מחייבים, המותאמים לאילוצים החברתיים הייחודיים של החצר כמסגרת לאינטראקציה אינטנסיבית בין סוכנים רבי-עוצמה בחברה אלימה. החצר מתפקדת לא רק כאתר "אילוף ותחזוקה" של האצולה, אלא גם כ"אתר-הייצור" שבו נטבעים דגמי התנהגות חדשים, והחצרנים הופכים למומחים בעיצוב אורחות ההתנהגות החברתית.³¹ עם זאת, מעצם הגדרתו נותרה תחולתו של הקוד החצרונני מוגבלת; הוא נועד להבדיל את אנשי החצר מנטולי הייחוס; החצר היא מרחב חברתי אקסקלוסיבי ומתוחם היטב, שדגמי ההתנהגות השוררים בו לא יכלו להפוך למטבע עובר לסוחר בחברה בכללותה.

פיגורציה זו כשלעצמה אינה יכולה להסביר את התהליך הנמשך כל העת של 'עידון' הליכות החצר. אליה מצטרף מימד נוסף, שלו מקנה אליאס חשיבות מרכזית: הלחץ הגובר "מלמטה" בעת החדשה המוקדמת. האריסטוקרטיה הלוחמת ניצבת לא רק נוכח האיום על כוחה הפוליטי העצמאי מצד המלוכה הריכוזית; בגבה נושפת הבורגנות העירונית, שחבריה מתחרים עם האריסטוקרטיה על חסדו של השליט, על עמדות כוח שלטוניות ויוקרה חברתית. בין האריסטוקרטיה לבורגנות הולכת ונבנית זיקה חברתית אמביוולנטית, המשלבת תלות הדדית ויריבות. אורח החיים הראוותני של האריסטוקרטיה תלוי במידה גוברת במשאביה הכלכליים ובכישוריה הניהוליים של הבורגנות; זו שואפת בעת ובעונה אחת לדחוק את רגלי האריסטוקרטיה – ולהיכנס לנעליה, לקחת חלק ביוקרתה באמצעות אימוץ סגנון החיים המיוחד אותה. המעמד השליט באירופה המערבית, מדגיש אליאס, אינו חופשי לעשות כרצונו: הוא "כבול" במוסרות חברתיות ארוכות-טווח, שאחד מגילומיהן המוחשיים הוא בתיקון המתמיד של ההתנהגות. זהו הכוח המניע השני של 'תהליך הציוליציה'.

לחץ כפול זה מסביר בעיני אליאס הן את תהליך העידון המתמיד, בעזרתו מבקשת האריסטוקרטיה החצרונית להיבדל מן האחרים והן את התפשטותם המתמדת של דגמי ההתנהגות החצרוניים בקרב שכבות הביניים ומעבר להן. ערכן המיוחד של ההליכות – יכולתן להבדיל את המעמד השליט מן האחרים – הולך ופוחת, ככל שהן מתפשטות בחברה.³² היבדלות חברתית, טוען אליאס, היא המנוע המרכזי לעידון המתמיד של ההליכות

²⁹ אליאס, תהליך הציוליציה (1939/1969), כרך 2, עמ' 120 = (1997), כרך 2, עמ' 129.

³⁰ כדי להימנע מן הראיפיקציה של החברה, מתפיסתה כאובייקט הקיים בנפרד מן האנשים המרכיבים אותה, משתמש אליאס כבר בעבודתו על החברה החצרונית במושג-המפתח פיגורציה – מערך אנשים תלויים זה בזה, שפעולותיהם משורגות אלה באלה; הפיגורציה אינה קבוצה חברתית מובחנת אלא מערכת-יחסים, המשתנה כל העת, הנוצרת כתוצאה מפעולתם המתמדת של אנשים; בדוגמא החביבה על אליאס, משחק כדורגל הוא פיגורציה דינמית כזו, כוריאוגרפיה חסרת מכוון של אנשים בתנועה. היא מבהירה, כי אי-אפשר להבין את פעולתו של שחקן בודד כביטוי ישיר של כוונתו האינדיבידואלית אלא כפונקציה של מיקומו ביחס לכל האחרים בפיגורציה ושל סך פעולותיהם של אלה.

³¹ אליאס, תהליך הציוליציה (1939/1969), כרך 2, עמ' 352, 368 = (1997), כרך 2, עמ' 362-363, 378.

³² בחשיבות המרכזית שמקנה אליאס לדיאלקטיקת האימוץ וההיבדלות (Distinktion, sich unterscheiden) כמנגנון של תחרות דינמית המניע שינוי תרבותי מקדים אליאס את פייר בורדייה (Pierre Bourdieu), ובנקודות מסוימות – כגון בשעה שהוא מתאר את בטחונם של אנשי החצר בטעמם, שאינו פרי חישוב מדויק אלא של הפעלת סכמות ארגון נפשי, או את ההתבטלות העצמית ונסיונות החיקוי המאומצים של הזעיר-בורגנות, הדמיון בולט במיוחד: תהליך הציוליציה (1939/1969), כרך 2, עמ' 410, 426-425 = (1997), כרך 2, עמ' 421, 436. מבחינות מסוימות הציג גירסה מתוחכמת יותר, הקשובה להבדלים בין מעמדות ובין תקופות היסטוריות, מאשר זו שפיתח בורדייה. אליאס מדגיש, כי לא כל המעמדות ממקמים את מאמצי ההיבדלות שלהם בסגנון אורחות החיים; עבור הבורגנות, העבודה והערכים הקשורים בה ממלאים תפקיד חשוב יותר. ראו: אליאס, תהליך הציוליציה (1939/1969), כרך 2, עמ' 352, 419-415 = (1997), כרך 2, עמ' 363, 429-427, והשוו: פייר בורדייה, שאלות בסוציולוגיה (תל-אביב, 2005).

בקרב האריסטוקרטיה; הידמות והיבדלות – הניסיון לאמץ דגמים תרבותיים והמגמה להיבדל מחדש – מזינות זו את זו.

באופן זה הולך ומצטמצם המרחק התרבותי הממשי בין השכבות החברתיות. בד בבד הולכת ומתחדדת הרגישות החברתית לפערים הנותרים, כך שהבדלים מזעריים באופן ההתנהגות או בדרך הדיבור מקבלים חשיבות עצומה. "נו, ואיך אכלת את הלחם?" שואל המשורר את המלומד, שהוזמן לסעוד בחוגי החצר של ורסאי. "כפי שנוהגים כולם, כמוכן: פרסתי אותו כדין וכדת בסכין שלי." והמשורר מיידי: "אה, את הלחם בוצעים ביד, לא חותכים אותו... נמשיך, ואת הקפה – איך שתית?" "הפעם באמת כמו שצריך: הוא היה רותח, אז מזגתי אותו בהדרגה מן הספל שלי לתחתית ולגמתי." "נו, בטוח שאיש מן הסובבים לא נהג כמוך: הכל שותים את הקפה מן הספל, לעולם לא מן התחתית!"³³

עידון' חצרוני מול 'אותנטיות' בורגנית

במסגרת טיעונו של אליאס, החצר היא החוליה המקשרת בין התהליך המקיף של אינטגרציה חברתית ועליית המדינה לבין התמורות בתיקנון ההתנהגות ובארגון הנפשי. החיים בחצר וקוד ההתנהגות החצרוני מחוללים תמורה הדרגתית בהרגליהם ובנטייתיהם של בני המעמד השליט, שהפכו מלוחמים לאנשי-חצר. הם הרגילו אותם לשלוט בעצמם באופן מתמיד ולצפות מראש את התוצאות הרחוקות של פעולותיהם. הם נדרשים לחשב מראש את מהלכיהם, לפרש בתשומת-לב את התנהגותם של האחרים ולהשפיע על הדרך בה אחרים יפרשו את התנהגותם שלהם באמצעות עיצוב מדוקדק של דיבורם ותנועותיהם.

בכרך הראשון של חיבורו מצא אליאס, כי החברה החצרונית תיפקדה בהיסטוריה התרבותית של מערב אירופה כאתר העיצוב של דגמי התנהגות מחייבים בחברה, שהפכו בהדרגה נחלת החברה בכללותה. עתה יש בידי הסבר מיבני לכך: החצר היא האתר החברתי הראשון שבו עובר המעמד השליט 'תהליך' ציויליזציה' חלקי, ובראש ובראשונה – המרת פיקוח חיצוני בשליטה עצמית. קוד ההתנהגות שהתגבש בחצרות ימלא תפקיד מפתח בזמנו, משום שמבחינה מבנית, החצר מטרימה בזעיר-אנפין כמה ממאפייניה החשובים של החברה המודרנית: שפע חומרי יחסי ותלות הדדית חזקה בין יחידים, הנאלצים לשאת ולתת זה עם זה תוך הימנעות משימוש באלימות.³⁴ למיבנה הפנימי של החצר מצטרף מעמדה הייחודי בחברה: היא מאצילה מיוקרתה לדגמים התרבותיים המיוצרים בה. ממנה הם מתפשטים כלפי מטה על דרך החיקוי והסיגול, והתפשטותם מעודדת את המשך שיכלולם על-ידי אריסטוקרטיה, שיוקרתה החברתית מבוססת על אורח-חייה ולא על פעילות מקצועית.

התפשטותם של הדגמים החצרוניים בחברה מותנית בעמדתה היחסית של החצר בתוך המכלול החברתי ובדינמיקה הייחודית של יחסי המעמדות בחברות שונות. כך למשל השיגה הבורגנות הצרפתית במהלך המאה השבע-עשרה גישה לחצר המלכותית ולעמדות מפתח במנגנון המדינה. ההליכות המסוגגנות ודגמי האינטראקציה המתוחכמים לא נותרו לפיכך נחלתה הבלעדית של החצר; הם הטביעו את חותמם על הליכות הבורגנות ועל התרבות הצרפתית בכללותה; הם הפכו מ'הילכות חצר' (courtoisie) לסימן ההיכר המובהק של התרבות בכלל – civilisation.

בגרמניה, לעומת זאת, בעיקר לאחר מלחמת שלושים-השנה, התבצרה האצולה הנחלשת מאחורי חומות הייחוס והבדילה עצמה במידת האפשר ממעמדות הביניים. אנשי המעמד הבינוני, מנועים מגישה למוקדי הכוח הפוליטי ומורחקים מעולם החצר האקסקלוסיבי, נאלצו לבסס לעצמם אתוס חלופי, המציב 'אותנטיות' בורגנית מול 'מלאכותיות' חצרונית. מול הציויליזציה והנימוסין, עידון המנהגים וסיגנון אורח החיים של החצר הם הציבו את ה'תרבות' (Kultur) – מכלול יצירות-מופת חד-פעמיות בניגוד לרפרטואר של דגמי התנהגות הראויים לחיקוי. הם הפכו את העדר העידון והליטוש מסטיגמה מעמדית – לסימן ההיכר המובהק של ביטוי עצמי אותנטי בשירות ה'אמת'. בגרמניה התעצבו דגמי ההתנהגות הנורמטיביים לא בחצר אלא באוניברסיטה, ותוצריה האופייניים – אנשי-כמורה ופרופסורים – יטביעו את חותמם על האתוס של מעמד-הביניים הגרמני.

³³ אליאס, תהליך הציויליזציה (1936/1969), כרך 1, עמ' 131-132 = (1997), כרך 1, עמ' 224-223. אחד החידושים בצריכת הקפה היה בשתייתו בעודו חם, ומכאן המנהג להגישו בספל עם תחתית ולמזוג לתוכה את הקפה כדי לשתות אותו בלגימות קטנות. המלומד אינו מעודכן מספיק ונוהג לפי האופנה שעבר זמנה.

³⁴ אליאס, תהליך הציויליזציה (1939/1969), כרך 2, עמ' 120 = (1997), כרך 2, עמ' 129.

אליאס אינו מרחיב את הדיבור בשאלה, כיצד הפך האתוס של מעמד חברתי ספציפי למרכיב מרכזי בתודעה הלאומית הגרמנית, אף שהוא מעיר, כי הבורגנות הגרמנית המשיכה לחיות בצילה הפוליטי של האריסטוקרטיה ומעולם לא אימצה לחלוטין את ה'ציויליזציה' בנוסח הצרפתי. בכך סוגר אליאס את המעגל וחוזר לראשיתו של הספר, שבה ניסה לשרטט את ההקשר ההיסטורי, שבו התעצב הניגוד בין 'ציויליזציה' ל'קולטורה', בין הייתר בהשפעת חיבורו הידוע של תומאס מאן, שבו הציב עצמו במהלך מלחמת העולם הראשונה בצד ה'קולטורה' הגרמנית מול ה'ציויליזציה' הצרפתית.³⁵

האדם המסוגר כתוצר חברתי

אליאס מבקש להחזיר לתודעה את שנשכח והודחק: את התהליך החברתי שבו הפכו אנשים ל'בני תרבות'. בתהליך זה פותחו והוטמעו בהם דגמי התנהגות וארגון נפשי באופן עמוק כל-כך, שהתהליך עצמו נשכח, בעוד שתוצאותיו נוכחות בכל מקום. במסגרת תפיסה כזו, השואבת את השראתה באופן ברור מן הפסיכואנליזה, מקבלים תהליכי רציונליזציה משמעות מיוחדת: 'אנשי התרבות' מדמים לעצמם, שהאיסור על קינוח האף ביד או האכילה מקערה אחת מקורם בהנמקה היגינית, 'רציונלית'; אך זוהי לאמיתו של דבר רציונליזציה מאוחרת של מנהג חברתי, שקדם לתיאוריות הרפואיות ולאכיפת הכללים ההיגיניים. הסכנה הבריאותית ליחיד – בין אמיתית ובין מדומה – היא הנמקה מאוחרת שנוספה למנהג, שלפני כן נומק באופן חברתי – במבוכה ובאי-נעימות הנגרמת לאחרים ובאותות הכבוד שחבים להם. מה שנראה כיחס בין אנשים לדברים – בין נתחי בשר מדממים לסועדים, בין הפרשות האף למוחטים את אפם – הוא לאמיתו של דבר יחס חברתי בין אנשים, שהתגלגל לתוכם והפך עצם מעצמותיהם.

תמורות בעלות מבנה דומה מאתר אליאס במימדים שונים של תהליך הציויליזציה. איסורים וחובות, שבעבר היו תלויי סיטואציה וקיומם היה מותנה בנוכחותו של אדם אחר ובעמדתו החברתית הספציפית – הופכים אוניברסליים: הם נדרשים מכל אדם בכל מצב, לא רק מאנשי חצר בפומבי או מנחותים בדרגה בנוכחות רמי מעלה. כתוצאה מכך, אופיים החברתי מיטשטש ונעלם מן העין – דווקא ככל שהם מגבירים את אחיזתם. הדבר כרוך בתמורה באופן הנחלת הדגמים. בעוד שבעבר התרחש בשלב מאוחר יחסית ובאופן מודע – בתוך אתרים חברתיים מובחנים כגון החצר, בית-הספר או ה'חברה הטובה' – בעידן המודרני הופכת המשפחה לאתר המרכזי של עיצוב יחידים, בה ניטעת ומטופחת בקרב הילדים היכולת להגביל ולרסן את מימוש הדחפים. ההורים, בלשונו של אליאס, הופכים בכך למכשירים – "לעתים קרובות בלתי-מוצלחים", הוא מוסיף – בשירות החברה, ל"מוציאים לפועל הראשונים של תהליך ההתנייה".³⁶ גם כאן, ככל שהפיכת היחיד ליצור חברתי מתרחשת בשלב מוקדם יותר, כן גוברת תחושתו, כי מקור נורמות ההתנהגות אינו חברתי ו'חיצוני' אלא בו עצמו. רק אז, כאשר הפכה הילדות למושא עיצוב שיטתי, כאשר מעמיקה "טביעת חותמה של החברה בתוכי" היחיד, נשכח התהליך החברתי מליבו ועובר הדחקה,³⁷ אומר אליאס, ומבהיר בכך, עד מה מכוון חיבורו להיסטוריוזציה מרחיקת-לכת של הנחות היסוד של הפרויקט הפרוידיאני. בכך מתגלה אליאס כחלוץ נשכח של ההיסטוריה של המשפחה והילדות.³⁸

³⁵ ראו: Thomas Mann, "Betrachtungen eines Unpolitischen (1918)," in *Gesammelte Werke*, vol. 12, Frankfurt am Main 1974, pp. 7-589. אליאס מתייבב בעמדה מנוגדת לזו של מאן, אך מקבל רבות מהנחותיו ביחס לניגוד בין Kultur ל-Civilisation. סקירה מעודכנת, המעמידה בספק את ההנגדה, לפחות במישור שימוש הלשון הרווח: Jörg Fisch, "Zivilisation, Kultur," in *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, vol. 7 (Stuttgart, 1992), pp. 679-774.

³⁶ אליאס, תהליך הציויליזציה (1936/1969), כרך 1, עמ' 184-194, ובמיוחד עמ' 191 = (1997), כרך 1, עמ' 276-282, 285.

³⁷ אליאס, תהליך הציויליזציה (1936/1969), כרך 1, עמ' 173 = (1997), כרך 1, עמ' 265.

³⁸ ראו למשל, אליאס, תהליך הציויליזציה (1936/1969), כרך 1, עמ' 227-230, 236-242, 245-251, 259-261 = (1997), כרך 1, עמ' 320-323, 329-333, 338-343, 352-354, וכן הערת שוליים מפורשת שבה הוא מזכיר חומרים שאסף להיסטוריה עתידית של יחסי המינים ושל הילדות, שחלקם אכן נמצאים בעזבונו: (1939/1969), כרך 2, עמ' 401 = (1997), כרך 2, עמ' 412. הבחנותיו של אליאס ביחס לחינוך ילדים, הכרתו באמביוולנטיות של תהליך החיברות ובמחירו הנפשי אינן נובעות, כך נדמה לי, אך ורק מהיכרות עם כתבים פסיכואנליטיים וחינוכיים, אלא כרוכות בפעילותו שלו בתנועת הנוער הציונית בלאו-וייס – חברות אותה טרח לא להזכיר בשנותיו המאוחרות. על כך: Jörg Hackeschmidt,

התהליך מחולל תמורה ביחסים בין האנשים ובינם לבין עצמם. ככל שהם מיטיבים לווסת את העולם הסובב אותם, להפחית את פחדיהם – מתרבים חששותיהם הפנימיים; פיקוח פנימי תופס את מקומה של ביקורת חיצונית, והמאבקים מתחוללים עתה בקרבם – בין רשויות הפיקוח והשליטה העצמית (אותן מזהה אליאס עם ה"אני העליון" הפרוידיאני) לבין הדחפים והתשוקות. אלה כאלה, הוא מדגיש, הם תוצרים היסטוריים, במובן זה שהם מתעצבים זה מול זה, זה ביחס לאחר, ומערכת יחסיהם משתנה בטווח הארוך.³⁹ בני התרבות יכולים עתה לקיים מגע-ומשא אינטנסיבי זה עם זה, אך כשהם מוקפים חומות סמויות מן העין, המפרידות בין גוף לגוף. הפונקציות הגופניות הועברו אל מאחורי הקלעים, והדחפים והתשוקות נכלאו מאחורי חומה בלתי-נראית, שאותה חשים האנשים כבשר מבושר. כל אחד מהם תופס את עצמו מעתה כאדם מתוחם ומסוגר, homo clausus.⁴⁰ דווקא משום כך הוא תופס מעתה את דחפיו ותשוקותיו כ"גרעין הפנימי" של עצמיותו האמיתית, החבויה בתוך ה"עטיפה", המפרידה אותו מן העולם החיצון.

באופן זה מבקש אליאס להראות, כי ככל שהאנשים הופכים חברתיים יותר, כן הם נוטים לתפוס את עצמם כנפרדים זה מזה. ככל שהם קשורים זה לזה בזיקות הדוקות ועמוקות יותר, כן הולכות אלה ונעלמות מעיניהם. תדמיתם העצמית כאנשים העומדים ברשות עצמם עומדת ביחס הפוך לעיצובם מטעם הרשויות החברתיות. אך זוהי אשליה מבוססת היטב: אנשי העידן המודרני אכן מוקפים חומות חדשות, המבדילות אותם מזולתם. והם אכן יכולים להרשות לעצמם לשכוח את התהליכים החברתיים – המהלך ההיסטורי והתהליך הנפשי הפרטי – שלהם הם חבים את עיצובם.

כאן קרוב אולי אליאס יותר מבכל נקודה אחרת בעבודתו למארקס. קל להבחין בדגש המשותף על תפיסת היחיד כתוצר תהליך חברתי היסטורי ובדחיית התפיסה, לפיה המיכלול החברתי מושתת על היחיד העומד ברשות עצמו. בדומה למארקס, אליאס מנסה גם לתרגם את העמדה הפילוסופית העקרונית לתוכנית מחקר קונקרטית, המבקשת להאיר את תהליך ייצורם החברתי של בני-אדם, אף שמארקס מכוון את מאמציו ליחסי הייצור, בעוד שאליאס ממקד את מבטו בדפוסי הצריכה וההתנהגות. אך מעבר לכך, אליאס קרוב כאן למארקס מבחינת האופן, שבו הוא תופס את פעולתה של אידאולוגיה – במקרה זה של תפיסת האדם כיחיד מתוחם, העומד ברשות עצמו: לא כתרמית, ודאי לא כתוצר קשר, שקשרו המעמדות השליטים כדי להסתיר את ה'אמת' מן הנשלטים, אלא כתוצר 'ספונטני' של תהליכים חברתיים בעלי מיבנה ייחודי, שבגללו הם לובשים בעיני המשתתפים בהם דמות מהופכת.⁴¹ ה'אדם המסוגר', העומד ברשות עצמו, המדמה לעצמו כי גבולותיו ברורים ומבוצרים, התופס את פנימיותו כתחום נפרד מחיצוניותו ואת החברה כ'דבר' הנמצא מחוצה לו – הוא יצור חברתי מאין כמוהו: תוצר של יחסי תלות הדדית חברתיים אינטנסיביים, שלא היו כמותם בעבר.

* * *

Von Kurt Blumenfeld zu Norbert Elias: Die Erfindung einer jüdischen Nation (Hamburg, 1997) אפילו בריאיון האוטוביוגרפי המפורט שנערך עמו בשנות השמונים רמז לתנועה – אך לא נקב בשמה ולא הזכיר כי היה חבר בה (לעיל, הערה 2, עמ' 208).

³⁹ אליאס, תהליך הציוליציה (1939/1969), כרך 2, עמ' 389-391 = (1997), כרך 2, 402-400.

⁴⁰ זוהי תשובתו של אליאס ל"מעטפה הקשיחה כפלדה", בתוכה מוצאים את עצמם נתיני העולם הקפיטליסטי בגירסתו של מקס ובר, בפיסקה ידועה של חיבורו האתיקה הפרוטסטנטית. אליאס מקדיש עמודים ארוכים לפולמוס עם תזת הרציונליזציה של ובר (כמנהגו, בלי לנקוב בשמו), ועם נסיונות להמשיג את התהליך בעזרת ההבחנה בין 'בסיס' ל'מבנה-על': תהליך הציוליציה (1939/1969), כרך 2, עמ' 369-397 = (1997), כרך 2, עמ' 380-407; וכן (1936/1939), כרך 1, עמ' 277 = (1997), כרך 1, עמ' 370.

⁴¹ ובכך נבדל אליאס גם ממורהו קארל מנהיים (Karl Mannheim): לא רק באמונתו העזה כי יש דרכים מדעיות לבסס דימוי של תהליכים חברתיים שאינו בגדר אידאולוגיה, אלא גם בנסיונו לאתר סיבות ממשיות לאחיותם של ייצוגים חברתיים בנפשות הפועלות.

היה זה מפתיע, אם לאחר שבעים שנות מחקר, יעמדו מימצאיו של אליאס בעינם. כמעט בכל אחד מן התחומים הרבים בהם נגע נערכו בינתיים מחקרים היסטוריים מפורטים.⁴² מי שמבקש לדעת, כיצד התנהלו החיים בחצר הצרפתית במאה השבע-עשרה, לא יפנה לקרוא את אליאס – אך דווקא סוציולוגים נטו להשתמש בספרו כהצגה מהימנה ובלתי-בעייתית של מציאות החיים בעבר, של החברה הצרפונית. כמה מן הביקורות, שהפנו היסטוריונים לכתובתו של אליאס, מתעלמות מכך, שאליאס לא ביקש כלל להציע שיחזור מפורט של חיי היום-יום ומנהגי האכילה בתקופה כלשהי, אלא לבנות מודל היסטורי של תמורה ארוכת-טווח. טענות-נגד אחרות חשפו חולשות עקרוניות בתפיסתו של אליאס.⁴³ בשורות הבאות לא ייעשה לכן ניסיון להציע סקירה מקיפה של הביקורות המפורטות; במקום זאת אנסה תחילה לשחזר את המתודולוגיה הייחודית, שפיתח אליאס לצורך בניית המודל ההיסטורי ששרטט. לאחר מכן אפנה לבירור מושג התרבות המובלע בעבודתו של אליאס, שכן בו נעוצות כמה מן הבעיות העקרוניות בעבודתו.⁴⁴ מתוך הביקורת ניתן לחלץ את קווי המיתאר של מושג תרבות חלופי, בעזרתו אפשר יהיה לפנות מחדש לחקר השאלות שהציב אליאס.

תמונות בהילוך מואץ: ההיסטוריה הולכת לקולנוע

היסטוריונים רבים ביקרו את אליאס על השימוש הבלתי-ביקורתי שעשה בתעודות. האם באמת השתנו דפוסי ההתנהגות הממשיים כפי שאליאס טוען? האם הוא מעריך כראוי את הפער שבין ההנחיות הנורמטיביות בספרי ההליכות לבין ההתנהגות בפועל? בנקודות מסוימות בספר אכן יוצר אליאס את הרושם, שהטקסטים הנורמטיביים שהוא מצטט הם בעיניו חלונות שקופים, שדרכם ניבטים לעינינו יושבי העבר. הדבר בולט במיוחד ביחס לטקסטים מימי-הביניים;⁴⁵ כאשר הוא עוסק בחיבורים מן העת החדשה, הוא נוטה יותר להבחין במגמות המחברים ולעתים גם בקהליהם הספציפיים. אך בכללו של דבר נכון הוא, כי אליאס אינו מטפל בחיבורים, שאותם הוא מצטט, בדרכים המקובלות. מצד אחר, גם כסוציולוג אליאס אינו מתמפה בקלות במסורות הקיימות. הוא שולל את השימוש ב"טיפוסים אידיאליים" ומציע במקומם פיגורציות ממשיות ו"טיפוסים ריאליים". בכך הוא מתייזב כנגד הנומינליזם של ובר ומציב עצמו בעמדה אנטי-קונסטרוקטיביסטית מובהקת.⁴⁶

בחינה מדוקדקת יותר של דרך עבודתו של אליאס מעלה תמונה מורכבת יותר. ראשית, אליאס חוזר ומדגיש, כי עיקר עניינו בסטנדרט החברתי של ההתנהגות – אותן נורמות שהחברה מקנה, מטפחת ומבקשת לאכוף. הוא מניח, שאכן התרחש שינוי בהתנהגות עצמה, אך עיקר עניינו הוא בתמורות ב'סטנדרט' הנורמטיבי הזה, בדרכי הקנייתו ובמנגנוני הפיקוח על אכיפתו. לכך אכן מתאימים המקורות הנורמטיביים, בהם הוא עושה שימוש.⁴⁷ שנית, רק לעתים רחוקות מנסה אליאס להסיק מהנחיה נורמטיבית כלשהי באחד מספרי ההליכות, כי היא משקפת דפוס התנהגות רווח. בהתאם לפרקטיקה המקובלת במחקר ההיסטורי, הוא נוטה להסיק בדבר המנהג

⁴² במסגרת זו אצביע רק על שני מחקרים בולטים, שהאחד מהם מציע ביקורת מרחיקת-לכת של דימוי החצר בעבודתו של אליאס והשני, אף שהוא מצביע על קשיים ומציע תפיסה מורכבת ומתוחכמת יותר, נוטה לאשר בסופו של דבר רבות ממסקנותיו: Jeroen Duindam, *Myths of Power: Norbert Elias and the Early Modern European Court* (Amsterdam, 1995); Anna Bryson, *From Courtesy to Civility: Changing Codes of Conduct in Early Modern England* (Oxford, 1998).

⁴³ חלק ניכר מן ההתמודדות הסוציולוגית עם עבודתו של אליאס כונס בקובץ בן ארבע כרכים בסידרה 'קלסיקונים של ההגות החברתית המודרנית': Eric Dunning & Stephen Mennell, eds., *Norbert Elias* (London, 2003).

⁴⁴ לא אתיחס כאן לקשיים העקרוניים במודל התפתחות המדינה של אליאס ובדרך שבה הוא מנתח את יחסי המעמדות בעת החדשה המוקדמת.

⁴⁵ במיוחד בקטע "תמונות מחייו של אביר", המבוסס על ספר רישומים מן המאה החמש-עשרה; על כך: Konrad Hofmann, "Vom Leben im späten Mittelalter: Aby Warburg und Norbert Elias zum 'Hausbuchmeister,'" in *Norbert Elias und die Menschenwissenschaften*, pp. 240-263.

⁴⁶ ראו אליאס, תהליך הציויליזציה (1939/1969), כרך 2, עמ' 457, הע' 22 = (1997), כרך 2, עמ' 468, הע' 22, וכן: Stefan Breuer, "Society of Individuals, Society of Organizations: A Comparison of Norbert Elias and Max Weber," *History of the Human Sciences* 7:4 (1994), pp. 41-60.

⁴⁷ אליאס, תהליך הציויליזציה (1936/1969), כרך 1, עמ' 78-79 = (1997), כרך 1, עמ' 170-171.

הרווח מתוך מה שנאסר במדריכי ההליכות, או לשחזר את דפוסי ההתנהגות המקובלים בעזרת מה שהטקסטים הנורמטיביים מניחים מראש. כאשר ארסמוס מציע למשל לקורא, שכאשר מציעים לו דבר-מאכל נוזלי, יטעם ממנו ויחזיר את הכף לאחר שניגב אותה, מסיק מכך אליאס, שארסמוס כותב מתוך הנחה, שאין לכל אחד מן הסועדים כף משלו, ומאושש את דבריו בעזרת ייצוגים חזותיים של סעודות ורשימות-מצאי של כלי השולחן, שהיו ברשותם של גדולי הממלכה. שלישית, אליאס מדגיש, כי הטקסטים בהם הוא עוסק אינם השתקפויות סבילות של תהליך השינוי אלא רכיבים פעילים שלו, טקסטים שנועדו לעצב התנהגות.⁴⁸ בקטעים העוסקים ביחס להפרשות, למשל, אינו מסיק במישורין מן הטקסטים על שינויים בהתנהגות האנשים. הוא מתמקד קודם כל במוסכמות התרבותיות, שניתן לשחזר מתוך דגמי הארגון של הטקסטים עצמם, כמו למשל העובדה, שהיה צורך – ועדיין אפשר היה – לתאר בפירוט בכתובים "עניינים רבים, שבינתיים אי-אפשר כבר לבטא אותם, ורבים אחרים, שהפכו מובנים מאליהם".⁴⁹

קטע זה מאפשר להדגים היבט מעניין וחדשני הרבה יותר במתודולוגיה של אליאס.⁵⁰ ברור בו, כי אליאס אינו מבסס את מסקנתו על שיחזור כוונת מחברו המסוים של הטקסט הבודד; במקום זאת מבוסס ההיסק על השוואת הקטע לפריטים האחרים בסידרה וזיהוי סדירויות בקורפוס הטקסטואלי. זהו אכן מהלך הרחוק מרחק רב מדרכי העבודה, שהיו מקובלות במחקר ההיסטורי של זמנו – אך זהו היסק טיפוסי למתודולוגיה של ניתוח השיח (analyse de discours), כפי שפותחה בצרפת בשנות הששים.⁵¹ אליאס אכן מטפל בספרי המנהגים כרכיבים בשיח – כמערך של טקסטים, בעלי כללי ייצור אחידים יחסית. הוא מפרק את החיבורים השונים לקטעים קצרים, העוסקים בנושאים דומים, ומרכיב מהם סדרות ארוכות של טקסטים כדי לאתר בהם סדירויות ולחשוף שינויים הדרגתיים, שיטתיים וסמויים מן העין המתרחשים בהם. כל איבר בסידרה הטקסטואלית אינו מפורש ביחס להקשרו המתבקש – למחבריו וקהלו – אלא בראש ובראשונה בהתאם למיקומו בסידרה. לא הטקסט הבודד אלא הפערים בין איברי הסידרה הם נקודת המוצא של שחזור התהליך.

אליאס מניח, כי שינויים כאלה הם אינדיקטור מבוקר ומהימן יחסית לתמורה בסטנדרט הרווח, בדיוק מכיוון שהם חורגים מכוונותיו של מחבר כלשהו. תמורות בדגמי היסוד, המארגנים את השיח, משמעותיות מבחינה זו לא פחות מאשר שינוי בסטנדרט ההתנהגות הנדרש: למשל, כאשר האופוזיציה 'אנשי חצר'/'עמי-ארצות', בה עושים שימוש כדי לסמן את הניגוד בין התנהגות הולמת לבלתי-הולמת, מתחלפת בהנגדה שבין 'מבוגרים' (אנשי תרבות) 'לילדים' (פראים-למחצה): זוהי אינדיקציה חשובה להרחבת תחולתם של כללי הנימוס וכינון הילדים כמושאים לתהליכי אילוף ותירבות. בדומה לכך, כאשר ההנמקה החברתית לשמירת הכללים – מבטם של האחרים – נדחקת מפני הנמקה 'פנימית', הפנייה ל'בושה' או ל'כבוד העצמי', רומז השינוי בתבנית ההנמקה להתפתחותה של רשות פנימית.

מה ניתן להסיק מניתוח כזה? ברור, כי אי-אפשר לשחזר באמצעותו את דפוסי ההתנהגות שרווחו בכל נקודת-זמן מסוימת. אך לא זו מטרתו של אליאס. אין הוא מבקש לברר, למשל, האם הרתיעה מהפרשות האף הפכה למשל כללית בשנות העשרים או דווקא בשנות הששים של המאה השש-עשרה. אליאס אינו מבקש לכתוב "היסטוריה של הציויליזציה" – שחזור מדוקדק של מה שהיה – אלא לבנות מודל של תהליך הציויליזציה. מסדרות התעודות אין הוא מבקש לשחזר את המצב בנקודות-זמן בודדות, אלא את הכיוון הכללי של התמורה בת

⁴⁸ אליאס, תהליך הציויליזציה (1936/1969), כרך 1, עמ' 109 = (1997), עמ' 201.

⁴⁹ אליאס, תהליך הציויליזציה (1936/1969), כרך 1, עמ' 68 = (1997), עמ' 160.

⁵⁰ דיון מפורט ומבוסס יותר, המבקש להציב את עבודתו של אליאס בהקשר רחב יותר: Gadi Algazi, "Making Invisible Movement Visible: Norbert Elias's Motion Pictures," paper presented at the workshop 'Science and the Changing Sense of Reality, 1870–1920,' Max Planck Institute for the History of Science, Berlin, November 2004. העתיד להתפרסם בקרוב.

⁵¹ את המבוא הקצר הטוב ביותר באנגלית, שערכו גם בכך שהוא מבהיר כיצד השתמשו בו-זמנית כמעט מובנים שונים ומנוגדים של המונח 'שיח' במסורת מחקריות שונות ותרמו לבלבול נמשך, מציע פטר שטלר: Peter Schöttler, "Historians and Discourse Analysis," *History Workshop Journal* no. 27 (1989), pp. 37-65

מאות השנים – לבנות, בלשוננו, את "עקומת הציויליזציה"⁵². מתוך הניתוח הפנימי של השינויים בקורפוס האחיד הוא יכול להצביע על מגמת השינוי ברמת הדרישות, באופן הנמקתן ובדרך הנחלתן. המרחק בין ה"עקומה" הזו – קונסטרוקט מחקרי מובהק – לבין הסטנדרט הנדרש, ובין לבין התנהגות הרווחת בפועל יכול להיות שונה בנקודות שונות על פני ה"עקומה". אך מבחינתו של אליאס, העיקר הוא להוכיח את עצם קיומו של תהליך כללי מובנה בעל כיוון מוגדר – כדי להמשיך ולברר, מה מאפשר אותו ואלו השלכות יש לכך.

הלשון בה משתמש אליאס כדי להבהיר לקוראיו את דרך העבודה המקורית בה בחר, ראויה לתשומת-לב מיוחדת. הקטעים מספרי ההליכות הן בלשוננו "סדרות של תמונות"; אך קווי המיתאר של מנגנון השינוי החברתי יסתמנו לעינינו, הוא כותב, רק כאשר נתבונן בסדרה כמיכלול, במבט אחד.⁵³ את "סידרת התמונות" הוא מבקש להעביר בפני הקורא ב"הילוך מואץ", כדי להראות תנועה הסמויה מן העין.⁵⁴

אין מדובר בשאילת מטפורות בלבד מתחום הקולנוע; אליאס משתמש במדיום החדש של זמנו כדי לנסח תפיסה חדשה של היחס בין עדויות לייצוג במחקר ההיסטורי. כמו ברצף התמונות הקולנועי, לתמונה הבודדת אין בעבודתו של אליאס משמעות; אף אחת מן ה"תמונות" שמקרינים הטקסטים אינה ייצוג של "מצב הדברים". הרצף המואץ – או ליתר דיוק, הפערים בין התמונות הבודדות – הוא היוצר את השליית התנועה. אך זוהי השלייה מוכרזת והכרחית, שנועדה להראות, את מה שהמקורות ההיסטוריים העומדים לרשותו אינם מאפשרים לראות: שינוי מובנה בדפוסי ההתנהגות. השינוי המובנה ניצב בלב הסוציולוגיה של אליאס, שכונתה בפיו "סוציולוגיה תהליכית". לכל אורך דרכו חותר אליאס לפרק מושגים סטטיים – ציויליזציה, רציונליות, דמוקרטיה – כדי להפוך אותם למושגים דינמיים המציינים תהליכים. השפה המקובלת, הוא חוזר ואומר, אינה בנויה כדי לייצג תהליכים; היא מובילה אותנו שוב ושוב לחשיבה במושגים סטטיים.⁵⁵ בניגוד לסוציולוגים רבים, יש לאליאס בתהליך הציויליזציה עניין מועט במערכת החברתית הסינכרונית; ובניגוד להיסטוריונים רבים, הוא חדור אמונה, שיש לשינוי ההיסטורי מיבנה. התוצאה היא קונסטרוקט זר לחשיבה ההיסטורית המקובלת: "עקומה", שאינה מתימרת לייצג את "מה שהיה באמת" בכל נקודה ונקודה שלה; מיבנה העקומה אמור לייצג את מגמת השינוי, שהתחולל בעבר.

להחלטה מתודית זו יש כמובן מחיר. קיים מתח מובנה בין נסיונו של אליאס לבנות סרט בהילוך מואץ מתוך "סידרת התמונות" שלפניו כדי להוכיח את עצם קיומו של 'תהליך הציויליזציה' – לבין עצם הנסיון להסביר אותו. בעוד שכדי להראות את התהליך נאלץ אליאס לקבץ יחד את העדויות שבודד ולראות אותן כמרכיבים בסידרה, כדי להסביר התהליך, צריך היה לעצור ולבחון מקרוב בהקשרים ספציפיים, כיצד מתחולל השינוי המיקרוסקופי.⁵⁶ רק כך אפשר למשל להבחין בין הפרות מחושבות של קוד ההתנהגות, השואבות את כוחן מהכרה בתוקפו – לבין שינוי בסטנדרט ההתנהגות עצמו.⁵⁷ אליאס אינו עושה זאת. בתוך ניתוחי הטקסטים שבחלק

⁵² אליאס, תהליך הציויליזציה (1936/1939), כרך 1, עמ' 184, 256 = (1997), כרך 1, עמ' 276, 349; (1939/1969), כרך 2, עמ' 138 ("יש להתעלם מן התנודות ולהתבונן רק במגמת התנועה הכללית") = (1997), כרך 2, עמ' 147.

⁵³ אליאס, תהליך הציויליזציה (1936/1939), כרך 1, עמ' 144 = (1997), כרך 1, עמ' 236.

⁵⁴ אליאס, תהליך הציויליזציה (1936/1939), כרך 1, עמ' LXXII = (1997), כרך 1, עמ' 77.

⁵⁵ ראו למשל אליאס, תהליך הציויליזציה (1939/1969), כרך 2, עמ' 40 = (1997), כרך 2, עמ' 49; (1939/1969), כרך 2, עמ' 379 = (1997), כרך 2, עמ' 390.

⁵⁶ על חשיבותו העקרונית של ההתמקדות בניתוח המקרה הבודד לפיתוח היפותזות הסבריות ראו: J. Clyde Mitchell, "Case and Situation Analysis," *Sociological Review* 31 n.s. (1983), pp. 187-211.

⁵⁷ מהלך כזה אפשר היה לנסות לפתח מתוך דוגמת המרקזה דה שאטלָה, שהביכה את משרתה כאשר חייבה אותו לשרת אותה בעודה מתרחצת עירומה; אליאס מביא את האנקדוטה כראיה לכך שנורמות של צינעה לא חלו באמצע המאה השמונה-עשרה בחברה הגבוהה הצרפתית על יחסי אדונים ומשרתים – אי החשבת האחרונים מנעה ממבטם לחלל את צינעת אדוניהם – בעוד שהדמוקרטיזציה של היחסים החברתיים גרמה לאוניברסליזציה של נורמות כסוי הגוף; הנס פטר דיר טען לעומתו, שהאנקדוטה אינה מעידה על נורמה מקובלת אלא על מקרה יוצא-דופן, ובעצם על סצנה של פיתוי, אך אינו מפריד את טענתו העקרונית של אליאס; אוסף הדוגמאות שהוא מכביר אינו מאפשר להבחין בין מנהג מקובל להפרה מחושבת, בין מימוש נורמה לאסטרטגיית פעולה. אליאס, תהליך הציויליזציה (1939/1969), כרך 1, עמ' 188 = (1997), כרך 1, עמ' 279.

הראשון של תהליך הציביליזציה חבויות הבחנות נקודתיות והצעות תיאורטיות מרתקות, שרבות מהן לא מצאו מקום בהצגה השיטתית של המודל התיאורטי בחלק השני. אך אלה ברובן פרשנויות סוגסטיביות של הטקסטים, שאינן מעוגנות בשיחזור הקשרי הייצור והשימוש שלהם. הסידרה שאליאס בונה היא קונסטרוקט טקסטואלי בלבד, לא מערך סיבתי של תופעות, הנובעות זו מזו. כשלעצמה יכולה הסידרה לפיכך לשמש אינדיקטור לתהליך, אך לא מפתח להבנתו.

דגמים תרבותיים ואילוצים חברתיים

כדי להבחין בדיוק בכוחות המניעים את התהליך, צריך היה לעצור את התמונות הנעות, לשוב ולהתבונן בתמונות הבודדות ולהציב אותן מחדש בהקשריהן המשתנים. רק כך אפשר היה להבחין באנשים המשרטטים אותן ומעצבים דגמי התנהגות מחייבים. אליאס מדלג על הסוכנים הפעילים ועובר במישרין מתהליך השינוי המיקרוסקופי בהליכות – לשינוי המקרוסקופי בארגון החברתי. באופן כזה ניתן רק להבחין במיתאם בין שני התהליכים, אך לא לברר את טיב הזיקה ביניהם.⁵⁸

מנסחי קוד ההתנהגות החצרוני ומטפחיו נעדרים אכן לחלוטין מן המודל של אליאס: הקוד החצרוני צומח מאליו מתוך האילוצים החברתיים של החיים בחצר, אליהם הוא מותאם מאליו בדרך פלא. אליאס אינו מנסה לברר, מי מעורב בעיצובו של קוד ההתנהגות החצרוני, ואף לא מעלה כלל את האפשרות, שיש מתח בין ההיצע התרבותי – הקוד המנוסח – לבין הפונקציות החברתיות, שהוא אמור למלא. זהו כשל אופייני להסבר פונקציונלי, אך אין הוא חסר-תקנה, וכאן אפשר להצביע על תרומה ממשית של המחקר ההיסטורי, המאפשר להשלים את המרכיבים החסרים בתמונה. כך למשל הצביע סטיבן ייגר (Stephen Jaeger) על תפקידם המכריע של ההגמונים, היושבים בחצר השליט וסמוכים לשולחנו, בעיצוב התרבות החצרונית במאות האחת-עשרה והשתים-עשרה. הכשרתם הקנתה להם ניסיון בתיקון דגמי התנהגות מפורטים וגישה למורשת הקלסית והכנסייתית, שבעזרתה ינסחו אותם; עמדתם הייחודית בחצר, כמי שאינם נמנים עם האריסטוקרטיה הלוחמת, היטתה אותם לפעול לריסון התשוקות ועידון ההליכות; וקירבתם המיוחדת לשליטים – במיוחד לקיסרים מן השושלת האוטונית – איפשרה להם גם להגשים במידה רבה את תוכניהם.⁵⁹ מחקרים אחרים מצביעים על תפקידם של נשים רמות-מעלה ושל משוררי חצר כסוכני תרבות, שלקחו חלק פעיל בעיצוב אורח החיים החצרוני.⁶⁰ אפשר לפיכך להבחין בתוך המיקרוקוסמוס של החצר באותם שחקנים, שיש להם הכישרים התרבותיים הדרושים לניסוח דגמי התנהגות, גישה לרפרטוארים התרבותיים הקיימים שמהם ילושו חדשים, ושעמדתם המיוחדת בציור הצביע החצרונית גם מכוונת אותם לעשות שימוש בכישרים ובמשאבים שלרשותם.

בהיעדרם של סוכני תרבות מן המודל ההסברי של אליאס, נעלם מן העין גם הסוג המיוחד של עבודה חברתית שהם מבצעים: העבודה התרבותית, הכרוכה בניסוח דגמי ההתנהגות. אלה אינם מתהווים מאליהם. אך מנקודת-מבטו של אליאס, לניסוחם הספציפי של כללי ההתנהגות בחצר אין כל משמעות, שכן כל שהוא מבקש הוא להציב אותם על פני "עקומת הציביליזציה" ולהפשיט מתוכם את רמת השליטה בדחפים. וכך, מכוון אליאס את עדשתו אל הדגמים התרבותיים השוררים בחיי היום-יום – ומטשטש מייד מחדש את התמונה המתקבלת, כדי

וכן כבר בספרו החברה החצרונית, עמ' 77; Hans Peter Duerr, *Nacktheit und Scham* [Der Mythos vom Zivilisationsprozeß, vol. 1] (Frankfurt am Main, 1988), pp. 242-251.

⁵⁸ אליאס טוען אכן לקיומו של "מיתאם מדויק ביותר" בין התהליך החברתי ועיצוב ההתנהגות וחיי הרגש, אך מניח שיש בידו להראות גם זיקות קונקרטיות: תהליך הציביליזציה (1939/1969), כרך 2, עמ' 119 = (1997), כרך 2, עמ' 127.

⁵⁹ ראו: C. Stephen Jaeger, *The Origins of Courtliness: Civilizing Trends and the Formation of Courtly Ideals (939-1210)* (Philadelphia, 1985); idem, "Courtliness as Social Change," in *Cultures of Power: Lordship, Status and Process in Twelfth-Century Europe*, ed. Thomas N. Bisson ed. (Philadelphia, 1995), pp. 287-309.

⁶⁰ ראו, למשל: Rina Drory, "The Abbasid Construction of the Jahiliyya: Cultural Authority in the Making," *Studia Islamica* 83 (1996), pp. 33-49; Gadi Algazi & Rina Drory, "L'amour à la cour des 'abbasides: Un code de compétence sociale", *Annales: Histoire, Sciences Sociales* 55:6 (2000), pp. 1255-1282.

להשתמש בתווי המיתאר הכלליים שלהם כאינדיקטורים גרידא של תמורות בארגון הנפשי. כוחו וחולשתו של תהליך הציויליזציה של אליאס ברדוקציה מרחיקת-לכת זו של דגמי התנהגות לנורמות של שליטה עצמית, ושל שינוי תרבותי רב-פנים ל"יותר" או "פחות" שליטה עצמית, כך שתיווצר "עקומה" בעלת כיוון מובהק.⁶¹ הרדוקציה וההפשטה הם כמובן מהלכים לגיטימיים ונחוצים לעתים; אך יש קשיים עקרוניים בעצם המהלך בו מבקש אליאס להפשיט רמות שליטה עצמית מדגמי התנהגות.

עידון מול 'חוסר צורה'

אליאס מציג את האריסטוקרטיה הלוחמת של ימי-הביניים כנתונה לתנודות חריפות ובלתי-נשלטות של זעם וחרטה, שנהא וידידות.⁶² רק בחצר למדו בניה לשלוט בעצמם ולהכפיף את פעולתם לדגמי התנהגות מהוקצעים. מחקרים חדשים מראים, כי דימוי מסורתי זה של מעמד הלוחמים מבוסס על קריאה שיטחית במקורות. סטיבן וייט (Stephen White) הראה, כי זעמו הנורא של השליט הפיאודלי הוא לעתים קרובות מהלך פוליטי מחושב; אין הוא מלמד על העדר שליטה עצמית אלא על יכולת ניהול מתוחכם של הרגשות בהתאם לקונסטלציות הפוליטיות המשתנות. כדי להבין את משמעותם של הבכי הפומבי, קריאות הכאב ופרצי הזעם, המתוארים במקורות המדיאבליים, יש לשחזר רפרטואר תרבותי שלם, שבו הם מהווים אופציות פעולה מוכנות מראש, המוכרות היטב לנוכחים.⁶³ מה שמצטייר אצל אליאס או אצל מארק בלוך כביטוי 'בלתי-אמצעי' ולא מרוסן של תחושות עזות ורגשות בלתי-נשלטים הוא לאמתו של דבר מהלך במסגרת רפרטואר תרבותי חלופי, שמצריך אף הוא סוג של שליטה עצמית, שיש לברר את טיבה.

מדוע נעלם אם-כן הרפרטואר התרבותי הזה מעיניו של אליאס? תשובה אחת מתבקשת היא שזו פחות או יותר מצב המחקר בזמנו שלו. ובכל זאת, מדוע מצטייר בעיניו הזמן הקודם להופעת התרבות החצרנית לא כתקופה העומדת בסימנם של רפרטוארים תרבותיים אחרים אלא כמאופיינת בהעדרם? השאלה מכוונת את תשומת-הלב לבעיה עקרונית בתפיסת התרבות של אליאס. שוב ושוב הוא מדגיש, שאין 'נקודת אפס' בתהליך הציויליזציה, שום מצב של 'ריק תרבותי' שלמולו ניתן להציב את ה'ציויליזציה';⁶⁴ ובכל זאת, אין הוא יכול לאפיין את המצב קודם לעליית התרבות החצרנית ומחוץ לתחומיה אלא באופן שלילי – כמצב של העדר דגמים, שבו ניתן ביטוי "בלתי אמצעי" לדחפים, מצב המאופיין בשליטה עצמית "פחות יציבה" ו"פחות מקיפה".⁶⁵

אותה תופעה ממש מתגלה גם בדיונו של אליאס בהתפשטות הדגמים החצרניים בחברה. גם כאן הוא מדגיש, כי מדובר באינטראקציה מורכבת בין דגמים, שהתעצבו בחצר, לבין אלה שהתעצבו בהקשרים חברתיים אחרים. אך בשני כרכי הספר אין דוגמא לאינטראקציה מורכבת כזו בין רפרטוארים תרבותיים שונים. אליאס מזכיר, כי דגמי ההתנהגות, שהתפתחו בקרב אנשי הכנסייה או הבורגנות העירונית, היו ודאי שונים מאלה שצמחו בחצר – אך האיפיון נותר קצר ומעורפל.⁶⁶ הבעיה אינה כמובן בכך שאליאס ממקד מבטו ברפרטואר החצרני

⁶¹ אליאס, תהליך הציויליזציה (1939/1969), כרך 2, עמ' 117-118 = (1997), כרך 2, עמ' 126.

⁶² ראו למשל בסיכום תהליך הציויליזציה (1939/1969), כרך 2, 323-324 (תוך הסתמכות על הויזינחה) = (1997), כרך 2, עמ' 334-335.

⁶³ ראו: Stephen D. White, "The Politics of Anger", in: *Anger's Past: The Social Uses of an Emotion in the Middle Ages*, ed. Barbara H. Rosenwein, Ithaca 1998, pp. 127-152; "הבט אחורה בזעם: הפוליטיקה של הרגשות בימי-הביניים", זמנים 87 (2004), עמ' 22-33.

⁶⁴ אליאס, תהליך הציויליזציה (1936/1969), כרך 1, עמ' 74, 78 = (1997), כרך 1, עמ' 166, 170; (1939/1969), כרך 2, עמ' 115-116 = (1997), כרך 2, עמ' 124.

⁶⁵ גם כאן הדברים בולטים יותר מכל כאשר אליאס עוסק בימי-הביניים ובתוקפנות; בעדויות ספרותיות מן התקופה (!) הוא מוצא הד לתחושות הפראיות הראשוניות" (תהליך הציויליזציה [1936/1969], כרך 1, עמ' 266 = [1997], כרך 1, עמ' 359); הוא מאפיין את אנשי ימי-הביניים כמי שדחפיהם ורגשותיהם מוצאים ביטוי באופן "פחות מרוסן, פחות מתווך, פחות מוסווה" מאשר בזמנים מאוחרים יותר (שם, עמ' 277 = עמ' 370).

⁶⁶ אליאס, תהליך הציויליזציה (1936/1969), כרך 1, עמ' 206-207, 255-256 = (1997), כרך 1, עמ' 298-299, 347-349; (1939/1969), כרך 2, עמ' 380, 384-385, 394-395, 415-416 = (1997), כרך 2, עמ' 391, 395, 404-405, 426-427, 405.

ואינו עוסק בכל האחרים; אך הרדוקציה של הרפרטואר התרבותי החצרוני לרמות של שליטה עצמית – מהלך הכרחי כדי להפשיט מתוכו את עקומת הציויליזציה ולעבור מדגמים תרבותיים למבנה נפשי – אינה מאפשרת להמשיג הטרוגניות תרבותית; דגמים אחרים נתפסים בהכרח כגירסאות אחרות, מפותחות פחות או יותר, של שליטה עצמית. וכך, בהיעדרם של רפרטוארים תרבותיים חלופיים, מצטייר 'תהליך הציויליזציה' שוב ושוב כחילוץ מתמיד של דגמים מלמעלה למטה.⁶⁷ תוצאותיו הספציפיות בנקודות שונות אינן נתפסות כתרבות הטרוגניות של מרכיבים השאולים ממקורות שונים, אלא כביטוי להפנמה בלתי-מושלמת של הקוד החצרוני.

בעבודתו פועל אם-כן אליאס כאילו היתה התרבות מיכלול הומוגני. אין בה רפרטוארים מתחרים במסגרת תרבות הטרוגנית אלא 'ציויליזציה' אחת הניצבת מול היעדרה – או מול 'רמות' נמוכות יותר, הפנמות חלקיות וגירסאות בלתי-מושלמות שלה. ממש כשם שדגמי הפעולה החצרוניים צומחים מן האין ולא מתוך רפרטוארים קיימים, כך הם הולכים ומתפשטים אל תוך הריק התרבותי האופף אותם. אליאס מאמץ מבלי-דעת את נקודת-המבט הנורמטיבית של אנשי החצר, שאינם יכולים לתפוס התנהגות המעוצבת בהתאם לדגמים חלופיים אלא כהתנהגות 'חסרת צורה', 'משולחת רסן' ו'בלתי תרבותית'. בהתאם לכך, הוא גם תופס את פיתוחם השרירותי עקרונית של דגמי ההתנהגות הנאותה כ'עידון', בלי שיוכל להסביר, מדוע למשל 'מעודן' יותר לבצע לחם ביד מאשר לפרוס אותו בסכין.⁶⁸ אליאס אכן שותף להנחה התרבותית הרווחת בקרב בני מעמדו, כי בני השכבות הנמוכות נוטים לתת לדחפיהם ביטוי בלתי-אמצעי יותר מאשר אנשי מעלת החברה. וכך, למרות ניסיונותיו החוזרים ונשנים להשיל ממושג הציויליזציה כל מימד נורמטיבי, למרות ההדגשה החוזרת ונשנית, שאין 'נקודת אפס' בתרבות, חוזר ההגיון הנורמטיבי של טיעונו ויוצר אותה שוב ושוב.

בין הפנמת נורמות לניכוס דגמי פעולה

הדבר חושף הטיה נורמטיבית בסיסית בתפיסת התרבות של אליאס. אף שהוא מדגיש, כי כללי הנימוס הם מרכיב באסטרטגיות הפעולה המתוחכמות בתוך החצר, דיונו ממוקד לא בהליכות ובנימוסים כמערך של אופציות פעולה גמישות אלא כנורמות פורמליות, המכתיבות את ההתנהגות הנאותה. עיקר עניינו באותם דגמים מחייבים, שהופכים בסופו של דבר למרכיב בלתי-נשלט בהתנהגותו של היחיד. המבוכה והרתיעה הן לפיכך הדוגמאות המובהקות למה שהוא מחפש: תהליך של הפנמת הנורמות, שבשיאו הפכו הנורמות הללו התניות שקשה לעבור עליהן, כאלה המעצבות את התנהגות האנשים, גם בשעה שהם מנסים לפרוק את עולן. הגדרת התרבות המובלעת של אליאס היא מבחינה זו נורמטיבית – לא מבחינה זו, שהוא עצמו מעדיף תרבות כלשהי על פני האחרת, אלא במובן זה שהוא מצמצם אותה בפועל למיכלול של נורמות, את ניכוס הדגמים – להפנמתם, ואת השימוש בהם – להוצאתם אל הפועל.

כדי להבהיר את הדברים, אפשר להיעזר בהבחנתו של סוציולוג התרבות הצרפתי פייר בורדיה (Pierre Bourdieu), כי הביטוי המובהק של שליטה אינטימית בקוד התרבותי הוא דווקא בהפרתו המודעת, הבטוחה בעצמה. בעוד שהמתעשר החדש, לדוגמא, משתדל בכל מאודו למלא את כללי הנימוס, יכול דווקא זה, השולט בהם שליטה מלאה, להפגין זאת באמצעות הפרתם. בשעה שכל הסועדים יושבים ומתענים בניסיון לשמור על הכללים ולאכול את מנת העוף שהוגשה להם בסכין ומזלג, יכול הסועד הבכיר להתחיל לאכול בשלווה בידיים – בלי שאיש יחשוד בו, שאין הוא יודע לאכול כהלכה (מי יודע, אולי עצם העובדה שהוא יכול להרשות לעצמו להפר את הכלל, מעידה על קיומו של כלל נוסף, שעליו עוד לא שמענו?). להפרות כאלה, שאינן מעידות על הפנמה בלתי-מושלמת של הכללים אלא על שליטה מלאה בהם, אין כל מקום בתפיסתו של אליאס, משום שכללי הנימוס אינם נתפסים בה כמשאבים, המאפשרים אסטרטגיות פעולה – אלא כנורמות, שהפנמתן הגוברת מתבטאת בהכפפה שלמה ואוטומטית של ההתנהגות להן.⁶⁹

⁶⁷ באחת הפיסקאות הבודדות שבהן הוא מעלה אפשרויות כאלה, מתאר אליאס את החוגים הכנסייתיים כמי שמפיצים את מנהגי החצר; המוצא החברתי המשותף ומרכיבים של שליטה עצמית במסורת הכנסייתית מקלים על האימוץ: תהליך הציויליזציה (1936/1969), כרך 1, עמ' 136-135 = (1997), כרך 1, עמ' 227-228.

⁶⁸ ראו על כך הערותיו של פטר באומן במאמרו הנזכר לעיל.

⁶⁹ ראו, למשל, אליאס, תהליך הציויליזציה (1939/1969), כרך 2, עמ' 327 = (1997), כרך 2, עמ' 338.

הפרת הכללים המודעת והבטוחה בעצמה היא כמובן זכות-יתר חברתית, השמורה למעטים. היא משמשת כאן כמקרה-גבול המדגים, כי השימוש שעושים בני-אדם בדגמים התרבותיים אינו מתמצה בהוצאתם אל הפועל; השימוש המתמיד מותיר עקבות בדגמים המוכנים ומשנה אותם כל העת. זהו ההבדל המובהק בין תפיסת דגמי הפעולה התרבותיים כנורמות, שיש להפנים, לבין תפיסתם כאופציות פעולה הניתנות לניכוס בדרכים שונות.

נטייתו של אליאס לזהות ניכוס דגמי פעולה עם הפנמת נורמות מובילה אותו גם לזהות שליטה עצמית עם פיקוח עצמי, המבטיח שעושים את הדברים 'כהלכה'.⁷⁰ כך אומנם נוהגים בחיי היום-יום להשתמש בביטוי 'שליטה עצמית', אך זוהי רדוקציה מרחיקת-לכת של שליטה וכוח – לריסון ופיקוח. שליטה אינה מתמצה ב'ריסון' עצמי, בהטלת מגבלות ומוסרות; היא יכולה לכלול תימרון, מניפולציה, התחזות; כוח, כפי שהזכיר פוקו (Michel Foucault), אינו מתמצה בהטלת איסורים והגבלות; הוא יצירתי וערמומי. מה שנעלם באופן זה מן העין הוא אותו סוג של שליטה עצמית, המאפשר לשחק עם הכללים, להשתמש ב'רוח' הכללים כנגד הכללים. ההתנהגות בחצר – ממש כמו הנהיגה בכביש או משחק כדורגל – אינם מצריכים רק פיקוח עצמי מתמיד ויכולת לקיים את הכללים אלא גם יכולת לעקוף אותם בשלום. 'הפרה' לכאורה כזאת אינה מעידה על העדר שליטה עצמית; ההפך הוא הנכון. אכיפת הכללים אינה מובילה בהכרח ל'הפנתם' הגוברת אלא יכולה לגרום לשחקנים לפתח אסטרטגיות פעולה חדשות. אליאס מניח כי ככל שגוברת השליטה העצמית, כך הולכות ונעלמות התשוקות; הוא מתעלם בדיוק מכוחה של השליטה לשמש כר פורה ליצירתן של תשוקות חדשות.⁷¹ וכך, ממש כשם שהשלטון המרכזי נתפס בעיני אליאס בראש ובראשונה כערכאה מפקחת ואוסרת – ולא ככוח יצירתי, המסוגל לעורר בנשליטים שאיפות ותשוקות, כך במודל המבנה הנפשי הוא מצמצם שליטה עצמית לריסון ופיקוח.⁷²

אם התמורות בדגמי ההתנהגות אינן ניתנות לתיאור במונחים של 'עידון' מתמיד, מאבד 'תהליך' הציויליזציה את כיוונו; ואם מימוש מלא ואוטומטי של הכללים אינו מעיד בהכרח על עלייה ברמת השליטה העצמית, מתערערת מיסודה גם הזיקה בין התמורות בדגמים התרבותיים המחייבים לבין השינויים הפסיכולוגיים ארוכי-הטווח, שאותם מבקש אליאס להראות. באופן זה הולכת ומתערערת התזה של אליאס, המבקשת לקשור שינוי חברתי – בתיווכו של תהליך תרבותי – בתמורה ארוכת-טווח במבנה הנפשי.

החצר כחברת פנים-אל-פנים

רבים ממבקריו של אליאס טענו, כי התמקדותו הבלעדית בחברה החצרנית כמקור לדגמי התנהגות מחייבים מטעה; יש לקחת בחשבון הן את דפוסי ההתנהגות וטכניקות השליטה העצמית שפותחו במסורת הנוצרית – בכנסיה ובמנזרים, במסדרים ובכיתות – והן את יכולת הצפייה לטווח ארוך והמשמעת העצמית שטיפחו מעמדות הביניים – סוחרים, תעשיינים ופקידים.⁷³ ואכן, כל ניסיון לברר ביתר דיוק, היכן בדיוק התעצבו דגמי ההתנהגות המחייבים, שאליאס מאתר בחברה החצרנית, עלול להוביל לאתרי בניית תרבות שמעבר לה. עם זאת, במסגרת חלוקת העבודה המדעית המקובלת, אין פסול בהחלטתו של אליאס להתמקד באתר אחד של תיקון אורח החיים ולחשוף את חשיבותה האסטרטגית של החצר, אתר חברתי אקסקלוסיבי, בפיתוח דגמי התנהגות, שהפכו בהדרגה לנחלת שכבות חברתיות רחבות. אליאס גם אינו מבקש כזכור לברר את תהליך עיצובם של דגמים תרבותיים ספציפיים אלא להשתמש בהם רק כאינדיקציה ליכולת הפיקוח העצמי והצפייה לטווח רחוק. אלה, הוא טוען, יכלו להתפתח רק במסגרת האילוצים החברתיים הייחודיים של החברה החצרנית. האמנם כך הוא הדבר?

⁷⁰ ראו לדוגמא: אליאס, תהליך הציויליזציה (1939/1969), כרך 2, עמ' 327-330 = (1997), כרך 2, עמ' 338-340.
⁷¹ למשל, אליאס, תהליך הציויליזציה (1939/1969), כרך 2, עמ' 327 ("שליטה עצמית נטולת תשוקה"), 330 = (1997), כרך 2, עמ' 338, 341.

⁷² כרגיל מדבר אליאס בהתאם לכך על "ריסון", "איפוק", "הימנעות" או "הכפפה" (Dämpfung, Zurückhaltung, Verzicht) של הדחפים – לא על ארגונם מחדש. גם כאן ניתן למצוא בדברי אליאס פה ושם אמירות או ביטויים, בהן הוא חורג מתפיסה זו של הכוח המגביל, ובמקום ריסון הדחפים הוא מתאר את "עיצובם מחדש" (Umformung), אך אין בכך כדי לשנות את התמונה. ראו, למשל: תהליך הציויליזציה (1939/1969), כרך 2, עמ' 119 (Modellierung), 334 (הצורך בגמישות התגובה) = (1997), כרך 2, עמ' 127, 345.

⁷³ ראו למשל: Dilwyn Knox, "Erasmus' De Civilitate and the Religious Origins of Civility in Protestant Europe," *Archiv für Reformationsgeschichte* 86 (1995), pp. 7-55.

אליאס מניח מראש, כי תיקון מדוקדק של ההתנהגות בחברה ופיקוח עצמי הדוק מתפתחים רק במסגרת יחסי שליטה 'אנכיים', כמו אלה השוררים בחצר השליט. הוא אינו מעלה כלל את האפשרות, שקהילות 'אופקיות' של אנשים שווים-מעמד פחות או יותר יכולות לחייב את חבריהן למידה גבוהה של בקרה עצמית ולקיום דקדקני של כללי ההתנהגות בציבור. בקרב קהילות כפריות או עירוניות, חברות המאופיינות ביחסי 'פנים אל פנים' וברמת תלות הדדית גבוהה בין חבריהן (face-to-face societies), יכול הפיקוח ההדדי המתמיד – רכילות ושמועות, מבטים ועונשים – להצמיח עקרונות אותה רמה של פיקוח עצמי ואותו מאמץ מתמיד לפרש את מעשיו והתנהגותו של האחר, שאליאס מוצא בחצר. מבחינה זו, החצר יכולה להיחשב כסוג של חברת פנים-אל-פנים של המעמד העליון. אפשר מאוד, שהחיים בה כרוכים אפילו ברמה נמוכה יותר של מגע-ומשא ותלות הדדית מאשר בקהילות כפריות ועירוניות.

לכך יש השלכות מכריעות על כלל המודל ההסברי שמשרטט אליאס. אפשר לטעון, כי כמו כל חברת פנים-אל-פנים שחבריה תלויים במישרין זה בזה, מטפחת גם החצר יכולת פיקוח עצמי וצפיה לטווח רחוק. במקרה זה, מאבדת החצר את עמדת המפתח שלה במודל של אליאס – ואיתה גם ההנחה המובלעת, כי התרבות זורמת 'מלמעלה למטה', והזיהוי המושרש היטב של מעלת החברה עם תיקון המידות וההליכות. את ההרגלים והנטייות, שאפשר לרכוש בחצר, אפשר לרכוש גם בכפר, בקהילה העירונית ואפילו במסגרת מערך יחסי השארות והבריתות של האריסטוקרטיה המקומית, הלא-חצרנית. לחילופין אפשר לטעון, כי יש הבדל עקרוני בין התלות לטווח ארוך בישויות מופשטות, אלמוניות וסמויות מן העין, כמו כוחות השוק – לבין התלות המוחשית באנשים בשר-ודם, שאפשר לצפות בהתנהגותם ולהעריך את תוצאותיה ומניעיה. אך אם כך, החצר כמו – ממש כמו קהילות מקומיות אחרות – אינה מטרימה את מבנה החברה המודרנית בכללותה, כיוון שהחיים בה מבוססים על תלות לטווח קצר בסוכנים מוחשיים, באנשי החצר האחרים – ולא על שרשראות תלות הדדית ארוחות טווח. זוהי האפשרות הסבירה יותר בעיני. אם כך, אין חיי החצר יכולים להסביר, כיצד נוצרו דפוסי הפיקוח העצמי והצפייה לטווח ארוך, הנחוצים לדעתו של אליאס כדי לפעול בחברה המודרנית.⁷⁴ ה"פסיכולוגיזציה" של אנשי החצר, יכולתם המתפתחת להבחין במניעיהם של אחרים ולחשב את מהלכיהם, שבה מתמקד אליאס,⁷⁵ היא אכן חשובה ומרתקת – אך אינה מספיקה בהכרח כדי לחזות מראש כיצד יפעלו שרשראות פעולה נסתרות ורחוקות, שבהן לא מניעיהן וכוונותיהן של הנפשות הפועלות הן בהכרח העיקר, אלא ההפעלה המוצלחת של מוסדות ומשאבים.

המיגדר של האדם התרבותי

מתפיסת התרבות של אליאס נעדרים מימדים מכריעים של הפרקסיס האנושי – השימוש הפעיל בדגמים התרבותיים, האילתור והמשחק. אליאס מבקש להסביר את השינוי התרבותי בעזרת התהליך החברתי בלבד – כתוצאה בלתי-מכוונת של השתרגות פעולותיהם של יחידים. אך את פעולתם הוא נוטה לצמצם למימוש הכללים, בין היתר כיוון שאין הוא מכוון את המיקרוסקופ שלו לתמורות הזעירות, המתחוללות בסיטואציות קונקרטיות, אלא מסתפק בכך שהוא ממקם אותן על הרצף הזמני ארוך-הטווח. כתוצאה מכך, נעלם מעיניו מקור מרכזי של תמורה מתמדת: השימוש בדגמים, המעצב אותם מחדש.

במושג התרבות הנורמטיבי וההומוגני של אליאס מובלע לפיכך דימוי ספציפי של 'האדם בתרבות', המצטייר כיצור המתנווד בין דחפים עזים ובלתי-נשלטים לבין פיקוח מתמיד על התנהגותו. ומדובר בלי ספק בגבר.

ראיה מובהקת לכך אפשר למצוא באותן פיסקות בודדות בספרו, שבהן אליאס מתעכב על תמורות בתיקון התנהגותן של נשים. מספרות המחקר ההיסטורי של זמנו הוא למד – ולא מהימנות הטענה אלא השלכותיה על מבנה הטיעון הן מענייננו כאן – כי במהלך המאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה נחלשו בצרפת

⁷⁴ לאמיתו של דבר, מושג החצר של אליאס אינו מחוור דיו. האם כוונתו לחצר כמרכז שלטוני ומינהלי, כייצוג של השלטון באמצעות מערך טקסי היירארכי, או כמרחב חברתי, שבו מתרחשות אינטראקציות יומיומיות בין בני מעלת החברה? בהעדר הבחנה בין מימדים אלה, שלא כולם נמצאים ב"חצר", לא ברור כלל, כיצד מבקש אליאס להסביר את תפקידה התרבותי הייחודי של החצר.

⁷⁵ אליאס, תהליך הציויליזציה (1939/1969), כרך 2, עמ' 371-377 (1997), כרך 2, עמ' 383-388. אליאס נאלץ לפיכך להכיר ב'רציונליות מסחרית-עירונית' בצד 'רציונליות חצרנית', בלי להבהיר את יחסן זו לזו (שם, עמ' 384 = 395).

הסנקציות החברתיות נגד נשות האריסטוקרטיה החצרונית בגין קיום יחסי מין מחוץ לנישואין.⁷⁶ 'התרופות' זו של סטנדרט ההתנהגות המינית אינה משתלבת בשום פנים ואופן עם מגמת התיקון הגובר שלה, החיונית לכל תפיסתו את 'תהליך הציויליזציה'; המיתאם המובהק בין ריכוז הכוח לבין הגברת השליטה והפיקוח על ההתנהגות נמצא בסכנה. יותר מכך: אליאס אינו יכול להתעלם מכך שכאן נפרדות דרכיהם של הגברים והנשים, משום שעבור הנשים, בניגוד לגברים, נחלש ריסון הדחפים המיניים. אליאס מנסה לפיכך לטעון, כי התרופות האיסור ביחס לנשים מקרבת את מעמדן לזה של הגברים, שיכלו להרשות לעצמם באופן מסורתי יחסי מין מחוץ לנישואין, כך שערעור ה'סטנדרט הכפול' ביחס ליחסים מחוץ לנישואין משתלב בכללותו ב'תהליך הציויליזציה'. אך הפיתרון רק מחריף את הקושי, שכן משתמע ממנו, שהתהליך אכן אינו מתקדם דווקא באמצעות תיקון פורמלי גובר של ההתנהגות אלא דווקא באמצעות 'התרת המוסרות', וכן: שבמקום עקומה ברורה המבוססת על האיסורים המוטלים על התנהגותו של היחיד, יש צורך בשחזור ההיסטוריה – המורכבת בהכרח הרבה יותר – של מערכת יחסים משתנה. אליאס פונה גם למוצא אחר: התרופות האיסורים החיצוניים, הוא טוען, כרוכה במקרה זה בהגברת המשמעת הפנימית; אך גם מכיוון זה הפיתרון עלול לחתור תחת ה"עקומה" כולה: אם כך הוא הדבר, ניתן להעלות על הדעת שדווקא בשעה שהאיסורים החיצוניים היו מועטים עוד יותר, נדרשה מן המשתתפים דרגה גבוהה יותר של ריסון עצמי, ואם כך – מערך העדויות המבוסס על הגברת הדרישות החיצוניות מן היחיד אינו מבסס בהכרח את הטענה בדבר התגברות יכולת השליטה העצמית. ניתן לשמור על המודל רק במחיר הכרה בכך, שאינו חל כלל על נשים.⁷⁷ ואכן, בתיאור 'תהליך הציויליזציה' אין אליאס מתייחס ככלל לתמורות בסטנדרט ההתנהגות של נשים.

נוכחותן הפעילה של נשים בחברה החצרונית לא נעלמה כמובן מעיניו של אליאס; הוא רואה בה מימד מרכזי בכינון החצר כמרחב חברתי יחיד במינו – אך הוא בוחן אותה אך ורק כאילוץ מרכזי על התנהגות הגברים. בנקודה אחת בלבד נוגע אליאס בתמורה בהתנהגותן של הנשים עצמן. בהשוואה לגברים, הוא קובע, "תמיד קל היה יותר לנשי האריסטוקרטיה להתגבר ולעדן" את הדחפים. הדבר נובע אולי מכך, שמאז ומעולם הוטלו במערב איסורים כבדים יותר על מימוש דחפיהן של נשים מאשר של גברים בני מעמדן ומן העובדה שהתנייתן החברתית החלה מוקדם יותר בחייהן, הוא מוסיף, אך אינו מברר את ההשלכות העקרוניות של טענה זו. האם היו נשות האצולה 'מתורבתות' מלכתחילה, ולכן לא נזקקו בכלל לעבור את 'תהליך הציויליזציה' – או שמא לא עברו אותו לדעתו מעולם ולא זכו לפתח אותו סופר-אגו יציב, שאת תהליך עיצובו מנסה אליאס לשחזר? אם סופר-אגו, בגירסתו של אליאס, הוא "טביעת חותמה של החברה ביחיד" בצורת הפנמת מערך של איסורים – נראה היה לכאורה כי ההפך הוא נכון? אליאס אינו דן אף באחת מן האפשרויות. תהליך הציויליזציה של אליאס עוסק ב'בני-אדם' חסרי מגדר. פירוש הדבר הוא, כי הוא עוסק בעצם בגברים בלבד.

יש צורך בניתוח נפרד ומפורט כדי להבהיר, באיזו מידה חב אליאס את הנחותיו המובלעות ביחס לנשים לדבריו של פרויד על ה"פסיכולוגיה הנשית". עקבות עבודתו של פרויד – במיוחד של חיבורו אי-הנחת בתרבות (1930) – ניכרים על כל פנים היטב בתהליך הציויליזציה.⁷⁸ אליאס תופס את עבודתו שלו כנסיון להיסטוריוזציה

⁷⁶ אליאס, תהליך הציויליזציה (1936/1969), כרך 1, עמ' 252-253 = (1997), כרך 1, עמ' 345-346. הדברים נעשים פשוטים יותר, כאשר אליאס פונה לבורגנות של המאה התשע-עשרה, אך כאן הוא נאלץ להודות, כי חיי העבודה של הבורגנות מכפיפים את הפעילות המינית ל"משמעת חריפה" עוד יותר מזו שמצא בחצר – ומניח לשאלה (שם, עמ' 255 = 348).

⁷⁷ לתהליך הציויליזציה יש אומנם מגמה כללית ברורה, טוען אליאס, אך יש תנודות לכאן ולכאן, נסיגות זמניות והתרופות זמנית של הסטנדרט החברתי, כגון באירופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה (תהליך הציויליזציה [1936/1969]), כרך 1, עמ' 190, 225-226 = [1997], כרך 1, עמ' 281-282, 318-319); התהליך, הוא מוסיף, נראה חד-כיווני וחד-משמעי יותר מכל, הוא מוסיף, כאשר בוחנים אותו בקרב הגברים בני השכבה השלטת (שם, עמ' 256-257 = עמ' 349). לעתים ברור לחלוטין ממהלך הטיעון, כי אליאס רואה לנגד עיניו גברים בלבד, למשל כאשר הוא מאפיין את 'החברת הלוהמים' של ימי-הביניים: תהליך הציויליזציה (1939/1969), כרך 2, עמ' 326-327 = (1997), כרך 2, עמ' 337-338.

⁷⁸ זיגמונד פרויד, "תרבות בלא-נחת" (1930-1931), בתוך: התרבות והדת: שלוש מסות מאת זיגמונד פרויד, תרגום: יעקב גוטשלק, תל-אביב 2000, עמ' 75-145. חשוב לציין כי כותרת חיבורו של פרויד היא רב-משמעית, והביטוי Unbehagen מציינ גם אי-נוחות, מבוכה, ממש כאותה מבוכה (Peinlichkeit ולעתים Unbehagen) שמתאר אליאס עצמו. אליאס גם רומז אירונית לכותרת חיבורו של פרויד, כאשר הוא מתאר את מבוכת בני-זמנו נוכח התיאורים המפורשים של הפרשות בכתבי ארסמוס; תחושה זו היא אינדיקציה ברורה של התקדמות תהליך הציויליזציה, מעין "אי-נחת נוכח

רדיקלית של הפסיכולוגיה, ובמיוחד של הפסיכואנליזה, בניסיון לבסס אותה מחדש על ניתוח תהליכים חברתיים מקיפים. אך בתוך כך הוא עושה שימוש במודל מפושט מדי, ואולי פשוטני של המבנה הנפשי.

הסופר-אגו של אליאס הוא צנזור קפדני, שכל תפקידו מצמצם בבלימת הדחפים⁷⁹ – אך אליאס אינו לוקח בחשבון את האפשרות, שפעולתו תתרום להופעתם בלבוש חדש. השלטת התרבות פירושה בעיניו בעיקר "כיבוש" הדחפים ו"ריסונם" לקראת ביסוס "שליטה עצמית חסרת תשוקה". אליאס מזהה כאן תשוקה עם העדר שליטה, אינו מבחין בין הדחקה לבין סובלימציה ואינו מעלה את האפשרות, ששליטה עצמית תביא עמה תשוקות חדשות, עזות לא פחות מן הקודמות. אפשרות כזו מערערת לא רק את הזיהוי הבסיסי בין שליטה לפיקוח, העומדת ביסוד דבריו, אלא גם את כל כיוונו של 'תהליך הציויליזציה', המתקדם לכאורה לקראת ריסון גובר של הרגשות העזים, הדחפים והתשוקות. כאן מתגלה, מכיוון אחר – בדימוי המבנה הנפשי – הקושי שנרמז כבר בתפיסת הכוח של אליאס, המזהה בקלות רבה מדי כוח ושליטה עם פיקוח וכפייה.

'ציויליזציה' ואלומות מאורגנת

אליאס אינו מבחין באופן שיטתי בין דחפים, תשוקות ורגשות עזים. ואכן, לא ברור מדבריו, באיזו רמה של הארגון הנפשי אמור 'תהליך הציויליזציה' לחולל שינוי. עד כמה 'עמוקה' אחיזתו? עד כמה עמידה התמורה שהוא מחולל? אפשר מאוד שאין מדובר כלל בארגון מחדש של המיבנה הנפשי אלא בעיצובו של הביטוס ספציפי – של מערכת נטיות, המותאם לנסיבות חיים מסוימות.⁸⁰ די לפיכך בשינוי רדיקלי בנסיבות, כדי שאנשים ישילו מעל עצמם בקלות מפתיעה כמה מן ההרגלים, הנתפסים כסודות ה'ציויליזציה'.

האם ההתנהגות היציבה, שאליאס מייחס להפנמת הדגמים, אינה תולדה של יציבות הסדר החברתי בלבד? כיצד יוכל אליאס להבחין, באיזו מידה דפוסי ההתנהגות, שהוא מייחס לארגון הנפשי העמיד, אינם תלויי סיטואציה? מה יקרה ברחוב הסואן בעיר ההומה – בדוגמא היפה שמביא אליאס⁸¹ – אם יסולקו ממנה השוטרים? האם האנשים המתורבתים, השומרים על ארשת-פנים נייטרלית ותופסים מרחק נאות זה מזה בתור לאוטובוס, המגיע בזמן – עדיין ינהגו כך, כאשר מערכת התחבורה העירונית תקרוס? האם לא יפשילו שרוולים ויעשו את דרכם בעזרת מרפקים? אליאס עצמו מעיר בספר, כי במהלך מלחמת העולם הראשונה נוכח במו עיניו, באיזו מהירות משילים מעליהם אנשים את כללי ההתנהגות הנאותה, אך הוא נוטה לפטור זאת כתגובה זמנית ב'תהליך הציויליזציה'⁸², בלי לברר את השלכות הדבר על המודל ההסברי כולו. אך השאלה מהריפה נוכח הנסיבות המיידיות, שבהן התחבר תהליך הציויליזציה – בשנות השלושים, נוכח עליית הנאציזם ובתגובה לאירועי הזמן. כיצד מתיישבים הדברים עם 'תהליך הציויליזציה'?

אפשר לתפוס את הברבריוזציה הגוברת של החברה הגרמנית ועליית הנאציזם כמשבר ב'תהליך הציויליזציה'. אליאס עצמו נוטה להסבר הזה. הוא מפנה את תשומת הלב לערעור המונופול המדינתי על השימוש

הברבריות", הוא כותב, או לייתר דיוק, נוכח סטנדרט אחר של מבוכה (תהליך הציויליזציה [1936/1969]), כרך 1, עמ' 74 = [1997], כרך 1, עמ' 165); אליאס מציין במפורש את חובו לפרויד, אך מעיר שיש הבדלים בין תפיסתם (שם, עמ' 324, הע' 77 = עמ' 416, הע' 77). בנקודה אחת נראה שהוא קרוב במיוחד לעמדתו של פרויד בתרבות בלא-נחת, כאשר הוא רומז, שבחברות מסוימות שבהן הסדרת הדחפים התפתחה בעוצמה יוצאת-דופן, נכפית על היחידים רמה של איפוק ופרישה, שהשלכותיה על הביטוס אינן ידועות עדיין (שם, עמ' 258 = עמ' 351). בכמה מקומות מתאר אליאס את תוצאות תהליך הציויליזציה בדמותם של סימפטומים מוכרים היטב מן הספרות הפסיכואנליטית של זמנו: שם, עמ' 203, 217 (Traumanalysen) = עמ' 295, 310; (1939/1969), כרך 2, עמ' 329-332 = (1997), כרך 2, עמ' 343-340.

⁷⁹ ראו, למשל, אליאס, תהליך הציויליזציה (1936/1939), כרך 1, עמ' 248 (האני-העליון מוזהה עם "האיסורים החברתיים", תפקידו "לסתום את הפה"), 249 ("הדחקות") = (1997), כרך 1, עמ' 341, 342; (1939/1939), כרך 2, עמ' 326, 329 = (1997), כרך 2, עמ' 337, 340.

⁸⁰ אליאס משתמש במונח הביטוס לעתים תכופות, אם כי לא באופן שיטתי; לעתים הוא מדבר על 'הביטוס נפשי' ולעתים על 'הביטוס חברתי'.

⁸¹ אליאס, תהליך הציויליזציה (1939/1969), כרך 2, עמ' 319-317 = (1997), כרך 2, עמ' 328-329.

⁸² אליאס, תהליך הציויליזציה (1936/1969), כרך 1, עמ' 169, 279 ("התנגשויות צבאיות או מהפכניות" היוצרות "מצב חירום", רומזים לגרמניה שלאחר מלחמת העולם הראשונה) = (1997), כרך 1, עמ' 260, 372.

באלימות במהלך מלחמת האזרחים שלאחר מלחמת-העולם הראשונה ולברוטליזציה הגוברת של הקרבות הפוליטיים לאחריה. מבחינתו של אליאס, זהו שבר זמני ב'תהליך הציויליזציה' ארוך-הטווח. מבקרים רבים עמדו על כך, שמתוך חזונו האבולוציוניסטי והאופטימי ביסודו, המעוגן היטב במסורות החשיבה של המאה שעברה, נוטה אליאס להפחית במשמעות השואה.

בה בעת ניתן לטעון, כי 'תהליך הציויליזציה' הוא מה שמאפשר את פעולתה של מכונת ההשמדה, שאינה ביטוי לפרצי אלימות בלתי-נשלטים אלא כרוכה בהפעלתו של מנגנון מורכב, מאורגן ובלתי-אישי, המאפשר לקשור מספר רב של אנשים הרחוקים זה מזה לפעולה מתואמת, תוך דחיקת ההרג המאורגן, בלשונו של אליאס, "אל מאחורי הקלעים".⁸³ האם הפקיד המסור, אותו מראיין קלוד לנצמן בסרטו שואה, אשר בעיצומה של המלחמה עוסק בתיאום לוחות הזמנים המורכבים של הרכבות המובילות בין השאר למחנות ההשמדה – אינו תוצר מובהק של 'תהליך הציויליזציה'?

חולשתו של המודל של אליאס אינה מתמצה מבחינה זו בכך, שאינו יכול להסביר את השואה. איני מכיר תיאוריה חברתית כלשהי, שיכולה לעשות זאת באופן מספק. הקושי הבסיסי נעוץ בעובדה, שמודל 'תהליך הציויליזציה' מאפשר שתי אינטרפרטציות הפוכות בתכלית של האירוע. נראה, כי המודל של אליאס אינו בנוי להכיל את הברבריות המאורגנת והוא מזהה אותה בקלות רבה מדי עם התפרצויות בלתי-מחושבות. תופעה דומה מתגלה באינטרפרטציה של הקולוניאליזם האירופי אצל אליאס: מחד גיסא הוא טוען, כי מעורבותן של אומות אירופה בקולוניזציה עודדה את 'תהליך הציויליזציה' בתוכן, ונוטה להציג את הקולוניאליזם כמכשיר של התפשטות ה'ציויליזציה' מן המרכז לפריפריה; התהליך הוא הדרגתי ובעל מגמה ברורה; דווקא בקרב הקבוצה השלטת בקולוניות, מניח אליאס, גובר הפיקוח ההדדי, הצורך לשמור על תדמית 'תרבותית' כדי להיבדל מן הנשלטים.⁸⁴ לא במקרה, הוא מזכיר, היתה 'ציויליזציה' קריאת-הקרב של התנועה הקולוניאלית.⁸⁵ מאידך גיסא הוא נאלץ להודות בנקודה אחת, כי דווקא בהקשר הקולוניאלי נוטים האירופים להשיל עליהם את מסכת ה'ציויליזציה' ולעבור ברוטליזציה.⁸⁶

מכאן מתחוויר, ראשית, שמושג האלימות של אליאס נשאר מעומעם וחד-צדדי, כיוון שהוא נוטה לזהות אלימות עם היעדר שליטה; שנית, שתפיסת האדם בתרבות של אליאס נוקשה מדי, שכן אין היא מותירה מספיק מקום ליכולתם של אנשים להשיל מעליהם דגמי התנהגות מחייבים בסיטואציה אחת, כשהם עוברים לאחרת; שלישית, שאליאס – כהוגים רבים לפניו ואחריו – נוטה גם הוא לאפיין בקלות רבה מדי את החברה המודרנית באמצעות מעבר הדרגתי מכפיה אלימה לשליטה כלכלית, מפיקוח חיצוני לריסון עצמי; אך האלימות לצורותיה

⁸³ כך מזכיר אליאס, כי גם בתוך "מובלעות" בחברה המודרנית, בהן נעשה שימוש באלימות, היא בלתי-אישית וממוכנת יותר מבעבר, ואינה כרוכה בהתפרצויות רבות-עוצמה ומיידיות של תוקפנות: אפילו בעת מלחמה "אין היחיד יכול לתת דרור לתוקפנותו, המדורבנת על-ידי מראה פני האויב: בין אם הדבר נושא חן בעיניו ובין אם לא, עליו להישמע להוראותיהם של מפקדים סמויים מן העין או הנראים רק באופן מתווך" (אליאס שירת במלחמת העולם הראשונה בחיל הקשר). "ולהילחם נגד אויב, שאינו נראה לעיניו או שהוא נראה לעיניו באופן מתווך בלבד": תהליך הציויליזציה (1936/1969), כרך 1, עמ' 279 = (1997), כרך 1, עמ' 372.

⁸⁴ אליאס, תהליך הציויליזציה (1939/1969), כרך 2, עמ' 349-344 = (1997), כרך 1, עמ' 360-355. מכאן הנחתו כי גם המעמדות העובדים בקרב האומות הקולוניאליות מנומסים ומלוטשים יותר בהליכותיהם מאשר בקרב האומות חסרות הקולוניות (שם, וכן עמ' 420 = 431). ככלל, אליאס מתאר את יחסי המעמדות העליונים עם הכפופים להם כוריאציה של יחסים קולוניאליים, ובהקשר הזה מתאר את מה שמתואר בהקשרים קולוניאליים כ'לבנטיניות' כוריאנט אחד של ההתבטלות העצמית ונסיון החיקוי המאומץ האופייניים גם לזעיר-בורגנות (שם, עמ' 425 = 435-436).

⁸⁵ אליאס, תהליך הציויליזציה (1939/1969), כרך 2, עמ' 427 = (1997), כרך 2, עמ' 438. על חשיבות ההליכות התרבותיות וכפל פניו של הקולוניאליזם האירופי, ראו בין הייתר: Michael Leroy Oberg, *Dominion and Civility: English Imperialism and Native America, 1585-1685* (Ithaca, NY, 1999); Michael J. Braddick, "Civility and Authority," in: *The British Atlantic World, 1500-1800*, ed. David Armitage & Michael J. Braddick (Basingstoke, 2002), pp. 93-112, 265-268.

⁸⁶ אכזריות ותאוות הרס, הנתונות כרגיל לפיקוח חברתי, מתפרצות בעיתות משבר "או באזורים קולוניאליים, שבהם הפיקוח החברתי רופף יותר": תהליך הציויליזציה (1936/1939), כרך 1, עמ' 265 (הדגשה שלי) = (1997), כרך 1, עמ' 358.

השונות היא מרכיב מרכזי של העידן המודרני, ואין שום סיבה להניח שמדובר ב"משחק סכום אפס" שבו "אלימות עדינה" או "רכה" מחליפה בהכרח צורות אחרות של אלימות.⁸⁷ מיקוד המבט באחת מצורותיה מסתיר מן העין את האחרות, ועלול ליצור את הרושם, כי תפקידה הולך ומצטמצם; בפועל, אפשר שהיא לובשת צורות חדשות ומקבלת פונקציות שונות במסגרת קונסטלציות חברתיות מורכבות.

החשש בעינינו נשאר, כי 'תהליך הציויליזציה' מציין תמורה תרבותית (עיצובו של רפרטואר דגמי התנהגות מחייבים), והיווצרותם של מבנים חברתיים (תלות הדדית גוברת ועליית המדינה); אלה יכולים להיות כרוכים בעיצובו של הביטוס חברתי הולם, אך לא קל יהיה להוכיח, כי הם מחוללים גם תמורה במיבנה הנפשי. אך טיעונו של אליאס מעניין – וקשה יותר להוכחה – דווקא במידה שהוא מציע היסטוריוזציה רדיקלית של המיבנה הנפשי.

האתגר של נורברט אליאס

בעבודתו של אליאס מקופלות שלוש תוכניות מחקר שונות, שאליאס אינו מבחין ביניהן כראוי. חלק ניכר מן הקשיים עליהם הצבעתי נוגעים ליחס ביניהן.

הראשונה עוסקת בתולדותיו של רפרטואר תרבותי ספציפי בהיסטוריה האירופית: כללי ההתנהגות המנומסת. אליאס מזהה מרחב חברתי מרוחק בזמן ואקסקלוסיבי חברתית – החצר – כאתר עיצובם של דגמים תרבותיים נפוצים להפליא ומארכי-ימים. כיצד יש להסביר את היצירתיות התרבותית של אתר כזה, את התפשטות הדגמים שהתעצבו בו ואת כוח השרידה שלהם? אלה השאלות, שאליאס מציב בהקשר זה. אף שיש קשיים במהלך המחקר שמבצע אליאס, אין הם כאלה שאי-אפשר ולא כדאי לנסות להתגבר עליהם. אין בידינו מספיק מחקרים, העוסקים בעיצובם של מרכיבים מרכזיים בארגון חיי היום-יום ובתהליכי אימוצם. כיוון המחקר שמתווה אליאס מעניין גם כיוון שהוא מאפשר לאתר שינויים באופני ההקניה של דגמי ההתנהגות. כך למשל מציע אליאס מיתווה למחקר ההיסטוריה של הילדות, שאינו מבוסס על תיאוריות חינוכיות או על דימויים תרבותיים בלבד, אלא על הפרקטיקות היומיומיות של הטמעת נימוסים והליכות, רתיעה ובושה.

תוכנית המחקר השנייה עוסקת בתמורות ארוכות-טווח בארגון הנפשי כתוצאה מתהליכים חברתיים. כאן מבקש אליאס להסביר את היווצרותו של מנגנון פיקוח פנימי יציב ושל ארגונו מחדש של המערך הנפשי בזיקה לשינויים חברתיים מקיפים. קשה לראות, כיצד ניתן להצביע על שינוי במיבנה הנפשי בעזרת תמורות בנימוסים ובהליכות. כאן מציע אליאס רק ראשי-פרקים למחקר עתידי, במסגרת נסיון נועז להיסטוריוזציה מרחיקת-לכת של הפסיכולוגיה, שאנו רחוקים עדיין מהשלמתו.

תוכנית המחקר השלישית מתמקדת בהיסטוריה של הביטוס המעמדי – מערכת מובנית של נטיות המונחלת ליחידים בשלב מוקדם, לרוב במסגרת המשפחה, ועומדת ביסודן של פרקטיקות בתחומים שונים. בניסוח גס, אובייקט המחקר ממוקם במקרה זה בין שני הקודמים – בין הרפרטואר התרבותי לבין הארגון הנפשי. במסגרת תוכנית מחקר זו, אין צורך להניח הנחות מרחיקות-לכת ביחס למבנה הסופר-אגו בקרב מעמדות חברתיים שונים; אין היא מתיימרת לאתר תמורות במבנה הנפשי אלא בהנחלת מערך של נטיות מובנות.

אפשר להמחיש את ההבדל בין שתי הפרספקטיבות בעזרת דיונו של אליאס ברגש הבושה והמבוכה. במסגרת הנסיון לאתר תמורה כללית במיבנה הנפשי של האדם המערבי, מאפיין אליאס את תחושת הבושה והמבוכה כאות להפנמת הנורמות ולפיקוח שמפעיל האני על הדחפים; הוא נוקט לשון אוניברסלית ופסיכולוגית, והדבר מביא בעקבותיו קשיים מושגיים ואמפיריים ניכרים. לעומת זאת, בתור אחד מביטויי המובהקים של הביטוס מעמדי ספציפי מקבלת התחושה קווי מיתאר חדים וברורים הרבה יותר. הפעם היא נתפסת כתולדת טיטואציה חברתית הניתנת לאיפיון: ניסיונם של אלה שמקרוב באו להצטרף לשיכבה השלטת ולאמץ את דגמי ההתנהגות המחייבים שלה – ללא הביטחון העצמי והנינוחות, האופייניים לאלה ששולטים בדגמים כהלכה:

אנשים במצב זה מכירים בחלק אחד של תודעתם בכוחם המחייב של כללי העשה ואל-תעשה של המעמד העליון – בלי שיוכלו לקיים אותם באופן נינוח ומובן-מאליו כמו בני המעמד העליון. ניגוד טיפוסי זה בין המעמד העליון המצוי בתוכם ומיוצג בעזרת האני-העליון שלהם-עצמם, לבין אי-יכולתם לקיים את הדרישות בעצמם, המתח הפנימי המתמיד הזה – הוא המטביע את חותמו על כל

⁸⁷ ראו על כך: Alf Lüdtke & Thomas Lindenberger, eds., *Physische Gewalt: Studien zur Geschichte der Neuzeit* (Frankfurt am Main, 1995).

התנהגותם וחיי הרגש שלהם.⁸⁸

כאן מתפקדת תחושת הבושה כמרכיב של הביטוס ספציפי, שיש לשחזר את התפתחותו ההיסטורית. אין בידינו כמעט ניסיונות לשיחזור ההיסטוריה של הביטוס מעמדי; הדיון הסוציולוגי העדכני המתוחכם ביותר, זה הכלול בעבודתו של פייר בורדיה (Pierre Bourdieu), אינו מתווה כל תוכנית לחקר שינוי היסטורי ארוך-טווח.⁸⁹ בנסינו החלוצי מצטרף אליאס למקס ובר, שגם את חיבורו האתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם אפשר לקרוא כנסיון לשחזר את היווצרותו של הביטוס ספציפי – המאופיין בפיקוח עצמי מתמיד וברציונליזציה שיטתית של ההתנהגות – ואת התקתו מן ההקשר הדתי בו התעצב לארגון הפעילות הכלכלית וחיי היום-יום. לכך מוסיף אליאס אתר חברתי נוסף של עיצוב ההביטוס – החצר.⁹⁰ כמו ובר, נכשל גם אליאס בניסיון לכתוב היסטוריה של ההביטוס של ה'אדם המערבי'. כישלון מרשים זה מראה אולי, כי עדיף אכן להתמקד בהיסטוריה של ההביטוס של קבוצה חברתית מוגדרת. אליאס מצביע לעומת זאת על אתר מחקר אסטרטגי לצורך שיחזור ההיסטוריה של ההביטוס: הרכיבים המיקרוסקופיים של ההתנהגות היומיומית, שאותם הוא מחליף מתפקידם המסורתי – לשמש משקל-נגד להכללה התיאורטית ולמבנים החברתיים הגדולים; דווקא מתוך חיי היום-יום מחליף אליאס מבנים ומפתח כלי מחקר חדשניים כדי לאתר תמורות משמעותיות.

במסגרת כל אחת מתוכניות המחקר השונות ממלאת ההיסטוריה של הנימוסים וההליכות תפקיד אחר. במסגרת הראשונה היא מייצגת רפרטואר תרבותי של דגמי פעולה מחייבים בעל יציבות מפליאה. במסגרת תוכנית המחקר השנייה, חשיבותם כאובייקט מחקר אינה נובעת מן הזיהוי הבעייתי של דפוסי התנהגות נאותים עם ה'ציויליזציה', אלא מן החשיבות המיבנית של הקניית פרקטיקות שרירותיות – קינוח האף או החזקת המזלג – בתהליכי עיצובם של הגוף ושל דגמי זהות במהלך שנות החיים הראשונות. עיקר המשקל עובר אז מהנחותיו של אליאס לגבי השתנות תוכנם של הכללים – להשלכות התמורה באופן הקנייתם. במסגרת תוכנית המחקר השלישית, ההליכות – ובעיקר, הדרך שבה אנשים עושים בהן שימוש – הן מרכיב מכריע של ההביטוס וסימן ההיכר המובהק שלו בחברה. בכל אחד מן המקרים מציע אליאס סידרת שאלות, תוכנית מחקר – ונסיון מרחיק לכת, שאינו פטור מחולשות, להוציא אותה לפועל. אף אחת מתוכניות המחקר הללו לא זכתה עדיין לפיתוח שיטתי, ומבחינה זו נשאר ספרו של אליאס חיבור חלוצי גם עשרות שנים לאחר הופעתו. האתגר בעינו עומד.

⁸⁸ אליאס, תהליך הציויליזציה (1939/1969), כרך 2, עמ' 427 = (1997), כרך 2, עמ' 437.

⁸⁹ ראו בורדיה, שאלות בסוציולוגיה, ובעיקר: Pierre Bourdieu, *Le sens pratique*, Paris 1980 וכן: גדי אלגזי, "לימוד הטבע הנלמד: עיצוב מושג ההביטוס בעבודתו של בורדיה", סוציולוגיה ישראלית 2:4 (2002), 410-401.

⁹⁰ אליאס, תהליך הציויליזציה (1939/1969), כרך 2, עמ' 402, הערה, וכן עמ' 409 = (1997), כרך 2, עמ' 413-412, הערה, עמ' 420.